سنڌ ۽ عدليه کان انتظاميه جي علحدگي

جي. ايم. سيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ

۾

عدليہ کان انتظاميہ جي علحدگي

جي. ايم. سيد

مرتب: آزاد قاضي

جي ايم سيد لٽريري سوسائٽي

ڪراچي

Soorih Mirani

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اداري جا سپ چق واسطا قائم

عنوان : سنڌ ۾ عدليه کان انتظاميه جي علحدگي.

ليکڪ : جي. ايم. سيد.

مترجم : خادم جوڻيجو

مرتب : آزاد قاضي.

ڇاپو : پهريون.

سال : جنوري 2002ع

ڇپائيندڙ : جي. ايم. سيد لٽريري سوسائٽي ڪراچي

قيمت : 40/=

(اداري جو ائون ڪتاب)

G. M. Syed Litarary Society

Karachi

2002

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وچـــــور

اداري پارانِ: : عـــلي نواز ٻُٽ

ٿورا نہ ٿورا : آزاد قــاضـي

مقدمو: : آزاد قــاضـي

سنڌ ۽ عدليہ کان انتظاميہ جي علحدگي : جي. ايم. سيد

ڪتاب بابت رايا

تبصرو: عبدالوحيد ڪٽپر

رايو: سوڀو گيانچنداڻي

عدالتي صورتحال بابت رايا

ڪليل خط: جسٽس (ر) سجاد علي شاهہ

عدليہ ۽ فوجي حڪومت ۾ ٽڪراءُ: اياز امير

ENGLISH TEXT

SINDH AND SEPARATI(N OF JUDICIAL FROM EXECUTIVE

G.M. SYED

پنهنجي پاران

جي. ايم. سيد لٽرري سوسائٽيءَ جو هي انون ڪتاب آهي. جيڪو سائين جي. ايم. سيد ”عدليه ڪان انتظاميه جي علحدگي“ عنوان سان ورهاڱي کان اڳ هڪ پمفليٽ جي صورت ۾ لکي ورهايو هيو. جنهن جي مني صدي گذرڻ کان پوءِ به هن خطي ۾ اوتري ئي اهميت آهي. جيتري اُن وقت هئي. ڇاڪاڻ ته هن ڪتاب ۾ جن مسئلن ۽ ماجرائن جي نشاندهي ڪندي، انهن جي درد جو درمان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. انهن ۾ اڃان تائين ڪا ئي به تبديلي ڪا نه آئي آهي. اڄ به وڏيري، پوليس ۽ جج صاحبان جو پاڻ ۾ ساڳيو ئي ناتو آهي.

جي. ايم. سيد لٽرري سوسائٽيءَ جو مقصد جيئن ته سائين جي. ايم. سيد جو پنهنجو لکيل، ڇپيل ۽ اڻڇپيل مواد ۽ سائين جي. ايم. سيد بابت ٻين جو لکيل مواد گڏ ڪري ۽ ڇپائي عوام جي سامهون آڻڻ آهي ته جيئن گهٽي کان گهٽا پڙهندڙ سيد جي ويچارن کان واقف ٿي سگهن. هي ڪتاب پڻ انهيءَ مقصد ڏانهن هڪ قدم طور ٻيهر نئين ڍنگ سان شايع ڪيو پيو وڃي.

جي. ايم. سيد لٽرري سوسائٽي، مالي مشڪلاتن سبب گذريل سال سائين جي. ايم. سيد جي سالگرهه يا ورسيءَ جي موقعي تي ڪو به ڪتاب ڇپرائي نه سگهي. انهيءَ ڪوٽ کي في الحال ته پورو نه ٿو ڪري سگهجي پر پوءِ به ”دير آيد درست آيد“، هڪ ڀيرو وري اوهان اڳيان حاضر ٿيا آهيون.

جي. ايم. سيد لٽرري سوسائٽي، سائين جي. ايم. سيد جو هي ناياب ڪتاب ڇپائڻ پاڻ لاءِ اعزاز تصور ڪري ٿي.

علي نواز ڀٽ

سيڪريٽري

جي. ايم. سيد لٽرري سوسائٽي

ڪراچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿورا نہ ٿورا

هن ڪتاب جي تياريءَ ۾ وقت بہ وقت جن جن مهربان دوستن ڪان جيترو تعاون ملندو رهيو آهي، تن جو هتي شڪريو ادا ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ان سلسلي ۾ بنيادي محرڪ پنهنجو محسن سائين غلام سنڌي آهي، جنهن جي ڪوشش سان ئي هي ڪتابڙو، محترم خادم حسين جن ڪان ترجمو ٿي مليو. جنهن تي محترم عبدالخالق جوڻيجي بي انتها مصروفيتن جي باوجود نظرثاني ڪري، ڪجهہ اهم تجويزون ڏيئي مواد جي سڌاري ۽ واڌاري ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

اسان جو ارادو هيو تہ مختلف وڪيل صاحبن ڪان هن ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت بابت تبصرا ۽ تجزيا لکرائي هن ڪتاب ۾ ڏنا وڃن ها. پر ان سلسلي ۾ باوجود گهڻي عرصي تائين ڪوشش ڪرڻ جي، ڪيترن مهربانن وٽان ڪا بهتر موٽ ڪانہ ملي، ان جي باوجود محترم سوڀي گيانچندائي ۽ محترم عبدالوحيد ڪٽپر جا شڪرگذار آهيون جن پنهنجي بهترين راين ڪان نوازيون ۽ ڪتاب شايع ڪرڻ جي سلسلي ۾ نيڪ مشورا ڏنا.

اسين مٿي ذڪر ڪيل مڙني مهربانن جا دلہ جي گهراين سان شڪر گذار آهيون.

"ٿـــورا نہ ٿـــورا، مـــونتي مـــاروئڙن جا"

آزاد قاضي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقدمو

پياري پاڪستان ۾ عدليہ کي انتظاميہ کان ڌار رکڻ وارو سوال تمامِ پراڻو آهي. اهو سوال انگريز بهادر جي دؤر کان وٺي زير بحث آهي، جنهن جو هن وقت تائين ڪوبہ معقول ۽ مناسب حل تلاش نہ ڪيو ويو آهي.

حقيقت اها آهي تہ پيارو پاڪستان انگريز بهادر لاءِ پنجابين طرفان ڪيل خوشامند جي بدلي طور ڪين عطا ٿيل هڪ تحفو آهي (جنهن جو اعتراف ڪيترن ئي حقيقت پسند پنجابين پڻ ڪيو آهي) جنهن ۾ اڃا تائين ڪيترائي انگريزن وارا قائدا، قانون ۽ حڪمت عمليون رائج عمل آهن، جن منجهان علدلہ ۽ انتظاميہ کي گڏيل طور هلائڻ وارو طريقي ڪار پڻ هڪ آهي. انگريز بهادر کي ننڍي کنڊ ۾ مضبوط راڄ هلائڻ لاءِ جيئن تہ مضبوط تر انتظاميہ جو مظاهرو ڪرڻو هيو انڪري انهن عدليہ ۽ انتظاميہ کي گڏ هلائڻ واري اصول تي عمل ڪيو. انگريزن ويندي ويندي نہ رڳو هتان جي حڪمرانيءَ جون واڳون پنهنجي منظور نظر ماڻهن جي حوالي ڪيون پر انهن کي پنهنجا صلاحڪار ۽ مددگار جهڙوڪ: سرجارج ڪنهنگام، مسٽر موڊي ۽ ميڪفرڪوهار وغيره ڏنا. اهو ئي سبب آهي جو سالن گذرڻ کانپوءِ بہ پياري پاڪستان ۾ اڄ تائين انگريزن واري ڇڏيل اصول موجب عدليہ ۽ انتظاميہ کي گڏي هلايو پيو وڃي نہ رڳو ايترو پر "ڏاچي هٺي ڏهہ، تہ توڏي هٺين تيرهن" جي مصداق انگريز بهادر جي دورِ اقتدار ۾ ڪن موقعن تي تہ عديلہ جي آزادي پڻ نظر ايندي هئي پر پياري پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کانپوءِ وارن شروعاتي عملن کان وٺي اڄ تائين ٿيندڙ ڪارروايون منجهان تہ اهوئي نظر اچي ٿو تہ هتان جي عدليہ سدائين انتظاميہ جي رحم و ڪرم تي پئي رهي آهي. جڏهن تہ هر ذي فهم فرد عدليہ کي انتظاميہ جي هٿ هيٺ هلائڻ جو مخالف پئي رهيو آهي پر هتي پهرئين ڏينهن کان "جس ڪي لاٺي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُس کي بهينس" جو عملي مظاهرو پئي ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت مولوي تميزالدين واري ڪيس (١) کان وٺي موجوده دؤر تائين حڪومتي ردوبدل جي معاملي ۾ عدليه سدائين انتظاميه جي اثر هيٺ پئي رهي آهي. ان ڳالهه کي ڪٿي ڪير ڪهڙو به نالو ڏئي پر حقيقت اها آهي ته هتي انتظاميه جو مطلب آهي بيوروڪريسي ۽ ان بيوروڪريسيءَ جو ئي هن ملڪ تي سدائين راڄ پئي رهيو آهي. مختلف وقتاً تي ٿيندڙ مڙني شرارتن، حرفتن ۽ اٽڪلن ۾ انهن جو ئي سڀ کان اهم هٿ پئي رهيو آهي. اهو سلسلو ملڪ جي ٿاهيندڙ محمد علي جناح سان بيماريءَ دوران اختيار ڪيل رويي کان شروع ٿئي ٿو پوءِ لياقت علي خان جو قتل (جيڪو اڃا معمو بڻيل آهي) ۽ 1951 ۾ جڏهن غلام محمد جو راڄ شروع ٿيو ته ان پاران وزير اعظم خواجه ناظم الدين کي ڊسمس ڪرڻ ۽ بوگرا کي آمريڪا مان گهرائي پرائيم منسٽر طور مقرر ڪري، هٿ ٺوڪي وزارت ٺهرائڻ پوءِ، وزير اعظم بوگرا کان اڌ رات جو پستول جي زور تي آئين ساز اسيمبلي ۽ صوبائي اسيمبليون ٽوڙائڻ (۽ پوءِ چيف جسٽس منير کان ان عمل جي حق ۾ سياسي فيصلو وٺڻ) مرڪز ۾ چوڌري محمد عليءَ جي وزارت جو ٺهڻ. اسڪندر مرزا جو صدر ٿيڻ. ايوب خان جو سياست ۾ داخل ٿيڻ. ون يونٽ جو قيام. ڊاڪٽر خان صاحب کي عارضي چيف منسٽر مقرر ڪرڻ، مسلم ليگ کي ٽوڙائي هڪ نئين جماعت ريپبلڪن ٺهرائڻ. اڳتي هلي صدر اسڪندر مرزا پاران چوڌري محمد عليءَ کان استعفيٰ وٺي، حسين شهيد سهرورديءَ کي وزير اعظم ڪرڻ، وغيره اهڙي طرح 1956 کان 1958ع تائين مختلف وزارتون ناهڻ ۽ ڊاهڻ واري عمل ۾ نوڪرشاهيءَ جو ئي هٿ هيو. ان ڪانپوءِ جو ملڪ ۾ ايوبي مارشل لا آئي تنهن ته وينر نوڪر شاهيءَ جا وارا نيارا ڪري ڇڏيا. بعد ۾ يحيٰ خان کان نواز شريف جي موجوده دؤر تائين مجموعي طور هر حڪومت ۾ بيوروڪريسيءَ جوئي راڄ پئي رهيو آهي.

هتي منهنجو مقصد، عدليه ۽ انتظاميه جي پاڻ ۾ گنجوڙ ۽ عدليه جي انتظاميه جي طابع هئڻ بابت ڪو تفصيلي بحث ڪرڻو ناهي پر ان نقطي کي

"(١) مولوي تميزالدين واري مقدمي جي لاءِ جسٽس تنزيل الرحمان جو چوڻ هيو ته "ان ڪيس جو فيصلو ڏيندڙ سپريم ڪورٽ جي چيف جسٽس مرحوم منيراحمد، هڪ محفل ۾ ان ڳالهه جو اظهار ۽ اقرار ڪيو هيو ته تميزالدين واري مقدمي ۾ هن جيڪو فيصلو ڏنو هيو اهو هڪ سياسي فيصلو هيو. (ڪتاب رُوداد چمن 86)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهڻ واري حد تائين هڪ اڌ مثال ڏيڻ ضروري سمجهان ٿو.

ضياءَ الحق عدليہ کي پنهنجي مقصد لاءِ ايتري قدر تہ استعمال ڪيو جو عدليہ پاران سنڌس حڪمرانيءَ کي جائز سڏيو. ويو ۽ ملڪ جي چونڊيل وزير اعظم کي ڦاسي ڏني ويئي نہ رڳو ايترو پر عدليہ کيس آئين ۾ ترميم ڪرڻ جو بہ اختيار ڏيئي ڇڏيو هو. ايتري ڪجهہ ڪرڻ جي باوجود بہ ضياءَ اهو ضروري سمجهيو تہ ججن کان نئين سر حلف وفاداري ورتي وڃي. جنهن لاءِ هن 1981ع ۾ پي سي او نافذ ڪيو جنهن تحت ججن کي نئين سر حلف کڻڻ جو حڪم ڏنو ويو.

نواز شريف جو وزير اعظم واري حيثيت ۾ چيف جسٽس سجاد عليءَ سان ججن جي تقريريءَ جي معاملي تان ٽڪراءُ ٿيو هو. جنهن تان سجاد علي شاهہ، نواز شريف خلاف ڪيترن ئي پٽيشنن جي شنوائي شروع ڪئي هئي. حڪمران ڌر پاران سجاد علي شاهہ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ هڪ طرف جسٽس سعيد الزمان صديقي جي معرفت سپريم ڪورٽ ۾ بغاوت ڪرائي ويئي تہ ٻئي طرف نواز شريف خلاف هلندڙ پٽيشن دوران حڪمران ڌر هجوم جي صورت ۾ عدليہ تي حملو ڪرايو. ان ڳالهہ جو بہ سپريم ڪورٽ جي ججن تي ڪوئي اثر نہ ٿيو اهوئي سبب هيو جو عدالت مٿان ٿيل حملي وارو ڪيس تہ عدالت ۾ آندو ويو پر انهن ئي جج صاحبان اهو چئي ڪيس کي اهميت نہ ڏني تہ "ان ڪيس لاءِ ڪوبہ ٺوس ثبوت موجود نہ هيو" جڏهن تہ ان لاءِ حقيقتاً وڊيو ڪيسٽن سوڌو ڪيترائي ثبوت موجود هيا.

عجيب اتفاق آهي تہ جنرل پرويز مشرف اقتدار سنڀالڻ کان پوءِ جڏهن عدليہ کي پنهنجي مرضيءَ سان هلائڻ لاءِ پي سي او هيٺ اعليٰ عدالتن جي ججن کي وفاداريءَ جو نئون قسم کڻڻ لاءِ چيو تڏهن نواز سرڪار جي تعاون سان جسٽس سجاد علي شاهہ کي هٽائڻ واري عمل ۾ اهم ڪردار ادا ڪندڙ جسٽس سعيد الزمان صديقي هن ڀيري ان ساڳي انتظامي حملي جو شڪار ٿي ويو. جنهن هن ڀيري اهڙي ڪوشش بابت تبصرو ڪندي ظاهر ڪيو تہ "اها ڪوشش انهيءَ ضمانت جي روح خلاف هئي، جيڪا ڪيس نون حڪمرانن ڏني هئي. جنهن موجب عدليہ جي آزادي کي نہ ڇيڙيو ويندو".

اهڙيءَ ريت سعيد الزمان صديقي صاحب پاڻ ماضيءَ ۾ عدليہ ۽ انتظاميہ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعلق واري حوالي سان جيڪي ڪجهہ ڪري چڪو هو. بعد ۾ پاڻ بہ اهڙي ئي ڪوشش جو شڪار ٿي ويو.

جنرل پرويز مشرف واري ان قدم ڪانپوءِ پاڪستان اندر عدليہ ۽ انتظاميہ واري اهڙي راند بابت تبصرو ڪندي مسٽر اياز امير ڪيڏي نہ سهڻي ڳالهہ ڪئي هئي. "پاڪستان ۾ اختيار نہ رڳو بندوق ذريعي حاصل ٿيندو آهي بلڪ ان کي جائز بہ ساڳئي وسيلي سان ڪبو آهي پاڪستان جي هر آمر عدالت کان پنهنجي حڪرانيءَ وارو حق حاصل ڪيو. تنهن ڪري اها توقع اجائي هئي تہ پرويز مشرف انهيءَ روايت کي ٽوڙيندو" (تفصيلي مضمون ص 44)

اها ڳالهہ تہ هاڻ ڪنهن کان بہ ڳجهي ناهي تہ سول بيوروڪريسي ۽ فوجي بيوروڪريسيءَ جا هڪ ٻئي سان ڪيترا نہ ويجها ۽ گهرا لاڳاپا آهن. جن هتي گڏجي سڏجي پئي من ماني ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو هن ملڪ جي وجود ۾ اچڻ واري ڏينهن کان وٺي عدليہ بہ انتظاميہ جي طابع پئي رهي آهي.

سائين جي.ايم.سيد، جنهن ورهاڱي ٿيڻ کان اڳ واري دؤر ۾ ئي سنڌ اندر عدالتي ڪاتي کان انتظامي ڪاتي جي جدائيءَ بابت هڪ مڪمل رٿ **(Complete Scheme)** پيش ڪئي هئي. جنهن ۾ سيد صاحب انتظاميہ جي من مانين طرف اشارا ڪندي، واضع طور تي ظاهر ڪيو تہ "مان ائين محسوس ٿو ڪريان تہ جج ڪيترو بہ آزاد ۽ ايماندار هُجي پر هو ڪجهہ زيادهہ نہ ٿو ڪري سگهي، جتي انتظاميہ خاص نتيجا حاصل ڪرڻ لاءِ متحد هُجي ۽ اهڙا ناهہ ناهي جو انصاف جو هر دروازو مظلوم لاءِ بند ٿيو وڃي" غور ڪري ڏسبو تہ پياري پاڪستان ۾ بہ اڄ تائين اهوئي تہ ڪجهہ ٿيندو آيو آهي. (ڏسو آخر ۾ جسٽس (ر) سجاد علي شاهہ جو لکيل خط صفحو: 40)

مٿي ذڪر ٿي ايو اهي تہ سنڌ جيئن تہ انگريزن کان پنجابين ڏانهن منتقل ڪئي ويئي هئي انڪري پهرئين ڏينهن کان وٺي هن ملڪ ۾ اهوئي انگريز وارو انداز ۽ اهي ئي ساڳيا قائده قانون رائج عمل رهيا آهن. جيتوڻيڪ سيد صاحب جهڙن محب وطن شخصن طرفان ان نظام جي تبديليءَ لاءِ بارها ڪوششون بہ ٿيون پئي. سيد صاحب ورهاڱي کان اڳ نہ رڳو عدليہ کان انتظاميہ کي ڌار ڪرڻ لاءِ مٿي ذڪر ڪيل اسڪيم پيش ڪئي پر ان کي رائج عمل ڪرائڻ ۽ نظام ۾ بنيادي تبديلي آڻڻ جي سلسلي ۾ پاڻ گهڻ رکي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جدوجهد پڻ ڪندو رهيو. ان حوالي سان پاڻ شروعات کان وٺي انتظاميہ جي مکيہ عنصر ڪامورا شاهيءَ جي عتاب هيٺ پڻ رهيو. ايتري قدر جو اهو سلسلو سندن زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين برقرار رهيو. ان جو بنيادي سبب اهوئي هيو تہ سيد پنهنجي مخصوص فطرت سبب ڪڏهن بہ نوڪر شاهيءَ جو مددگار نہ ٿي سگهيو نہ رڳو اهو پر هو تہ نوڪرشاهيءَ کي عوام جو دشمن تصور ڪندو هو انڪري سندس سڄي عمر نوڪر شاهيءَ خلاف جهاد جو هڪ عالم آشڪار ثبوت پئي رهي. پير علي محمد راشدي، جيڪو سيد صاحب جو همعمر ۽ بي انتها چالاڪ سياستدان هيو. اهو سيد صاحب جي زندگيءَ واري ان پهلوءَ بابت تبصرو ڪندي لکي ٿو تہ: "نوڪر شاهيءَ سان هي ڪڏهن بہ نہ ٺهيو. انگريزن جو هو سخت ترين دشمن هيو. رشوت خورن جي خلاف سندس چاليهہ سال (١) جهاد هليو. ٿي سگهي ٿو تہ سندس انهن عادتن ۽ ڪارنامن جي ڪري ان ڪانپوءِ جي نوڪر شاهي بہ کيس نظرن ۾ معتوب ڪري رکيو هجي. جاڪاڻ تہ اهڙي ماڻهوءَ لاءِ اها توقع نہ پئي ڪري سگهي تہ هو نئين نوڪر شاهيءَ لاءِ فائديمند ٿي سگهندو" (٢).

هتي ڏسڻو اهو آهي تہ سيد صاحب زيرِ نظر ڪتاب ۾، عدالتي ڪاتي کان انتظامي ڪاتي جي جدائيءَ واري حوالي سان جن بنيادي نقطن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن ۾ 70 سالن گذرڻ ۽ نالي ۾ اسلامي جمهوري رياست جي وجود ۾ اچڻ ڪانپوءِ واري ماحول ۾ ڪيتري تبديلي آئي آهي ۽ ان حوالي سان عوامي مفاد ۾ ڪيترا ڪم ٿيا آهن ۽ هن ملڪ جي نظام ۾ ڪيترا واڌارا ۽ سڌارا ڪيا ويا آهن. ان ڳالهہ کي سمجهڻ جي سلسلي ۾ عدالتي ڪاتي کان انتظامي ڪاتي جي جدائيءَ لاءِ پيش ڪيل سيد صاحب واري هن اسڪيم جا ڪجهہ نقطا هيٺ پيش ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو.

● "انتظاميہ وٽ اڄ بہ عدليہ جا اختيار آهن اڄ بہ ظالم زميندار بداخلاق پوليس واري ۽ مئجسٽريٽ ۾ گهرو گنجوڙ آهي. اڄ بہ اهي بادشاهہ (جناح صاحب) جي تصوير هيٺان ويهي بدعنوانيون پيا ڪن. آهي ڪو انهن کان پڇڻ وارو..........!!؟".

---

(١) اها ڳالهہ 1982ع ۾ لکي وئي پر ذڪر 1956ع واري وقت جو ڪيل آهي.

(٢) راشدي، علي محمد پير، رؤدادِ چمن. ڪراچي : راشدي پبليڪيشن 1986ع ص 87.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

● "ڳوناٺو ته پان کي مبارڪ باد جو مستحق ٿو سمجهي جيڪڏهن هن جي جند ائين ڪرڻ (رشوت ڏيڻ) سان آجي ٿئي ٿي. هي عدالتي مشينريءَ جي تڪليف ده ڪارروائي برداشت ڪرڻ جي قوت نه ٿو رکي......".

● "هيستائين سرڪار ڳرو پنهنجا پسنديده ماڻهو رکائڻ ۾ مصروف رهي آهي پوءِ اهي پنهنجي عدالتي ڊيوٽي ادا ڪرڻ جا اهل هجن يا نه...!".

● "وڪيل ڪيترو به قابل ڇو نه هجي پر هو ڪورٽ ۾ ڪو پوٺو نه ٿو پاري سگهي. ڇو ته عدالت جي ڪرسيءَ تي اصل ۾ پراسيڪيوٽر ويٺل آهي. هو پنهنجي اصيل لاءِ انصاف تيستائين حاصل نه ٿو ڪري سگهي جيستائين مئجسٽريٽ کي خوش نه ٿو ڪري. هو مئجسٽريٽ جي دعوتن، خوشامند ۽ خسيس پٽي تي وڌيڪ دارومدار رکي ٿو. بنسبت قانوني مهارت جي......".

سائين جي.ايم.سيد طرفان عدالتي کاتي کان انتظامي کاتي جي جدائيءَ واري حوالي سان پيش ڪيل اسڪيم منجهان جيڪي مٿي ذڪر ڪيل اهم نقطا بيان ڪيا ويا آهن جا انهن منجهان هڪ به ڪو اهڙو آهي جيڪو موجوده وقت ۾ هتان جي نظام ۾ رائج نه هجي اسان منجهان پلي ڪو مُلڪ خُداد جي محبت جو مظاهرو ڪندي اها ڪڙي حقيقت قبول نه ڪري پر ان سان ڪوبه فرق نه ٿو پوي ڇاڪاڻ ته ڪنهن جي انڪار يا ڪَنَ لاٽار ڪرڻ سان اصل حقيقت ختم ته ٿي ڪانه ويندي.

بات تو سچ هي. مگر بات هي رسوائي کي.

هي ڪتاب سنڌ جي محب وطن سائين جي.ايم.سيد پاران ان وقت لکيو ويو هيو، جڏهن اجا هتي انگريز بهادر جو راڄ هيو ۽ ان جي وڃڻ جا پري پري تائين ڪي به آثار نظر ڪونه پئي آيا. اهڙي وقت ۾ سنڌ جي عدالتي سرشتي کي صحتمند طريقي سان هلائڻ لاءِ سنڌ جي هڪ روشن خيال زميندار پاران هي هڪ خاڪو (Cheme) هيو. جنهن سان هن ملڪ جي مظلوم عوام جي روز مره زندگيءَ ۾ تبديلي اچڻ جي اميد نظر پئي آئي.

زميندار، جيڪو سنڌي سماج اندر انتهائي اهم جاءِ والاري ٿو، ايتري قدر اهم جو اهو جيڪڏهن شريف ۽ نيڪوڪار آهي ته عوام لاءِ باعث رحمت پر جي ظالم ۽ مفادپرست آهي ته باعث زحمت ۽ ايترو عوام آزار سمجهيو وڃي ٿو. جيڪو ماڻهن جو جيئڻ حرام ڪري سگهي ٿو. هن وقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ اجا بہ ڪجهہ نہ ڪجهہ حالتن ۾ ڦيرو آهي پر سيد صاحب جنهن دؤر ۾ هي خاڪو (Scheme) پيش ڪيو تڏهن تہ اجا بہ صورتحال مختلف هئي انگريزي زميندار کي پڻ ان ۾ هڪ اهم ڌر طور پيش ڪيو ويو آهي. ان دؤر جي سنڌ تہ زميندار تي ئي دارو مدار رکندي هئي. چاڪاڻ تہ "هو زمين جو مالڪ سمجهيو ويندو هو ۽ اها زمين ئي عوام جي اڪثريت جي روزيءَ جو ذريعو هوندي هئي زميندار ئي ڳوٺ جو وڏيرو ۽ بچاءَ جو ذميوار هو. هوئي انصاف ڏياريندڙ هوندو هو ۽ ڳوٺاڻي دنيا کان ٻاهر جيڪي بہ ڪاروبار ۽ معاملا سرانجام ڏيڻا هئا، تن کي زميندار پيو مُنهن ڏيندو هو...... هو روزانو اوطاق ۾ ويهي ڪچهريون ۽ گڏجاڻيون ڪندو هو جتي ڳوٺ جون خبرون، آسپاس جون خبرون چارون ۽ ڪمدار يا ڪن مسافرن يا ڪن اتفاقي مهمانن ذريعي ٻاهرين دنيا جون آندل خبرون ڪيس پهچنديون هيون" (١) اهڙي اهم ۽ ذميوار شخصيت جي ڪردار بابت پڻ هن ڪتاب ۾ اظهار راءِ ڪئي ويئي آهي. سيد صاحب، عدليہ، انتظاميہ ۽ زميندار جي پاڻ ۾ گنجوڙ جي نشاندهي ڪندي انهن جي اتحاد کي هڪ اهڙو ترائيڪا تصور ڪري ٿو، جنهن جا عوام کي آزارڻ جي سلسلي ۾ هڪ ٻئي سان مخصوص مفاد وابسطہ آهن. هو "زميندار جي ذميواري" عنوان هيٺ افسوس جو اظهار ڪندي لکي ٿو "مون کي انتهائي شرمندگيءَ سان اهو قبول ڪرڻو ٿو پوي تہ ڪجهہ زميندار بگڙيل عدليہ جي معرفت ڳوٺاڻن تي ظلم ڪندا ٿا رهن. انهن جو انتظاميہ سان بہ گنجوڙ هُجي ٿو. جيڪا ڪين تحفظ بہ فراهم ڪندي ٿي رهي. اهڙيءَ طرح اعليٰ سطح تي وينل سندس محافظن جي طاقت ۽ حمايت سان هو پاڻ کي خدا سمجهڻ ٿا لڳن. پنهنجي تر جي ماڻهن خلاف هو کهڙا بہ ڪلورڪن، ڪانئن ڪو پڇڻ وارو ڪونهي". غور ڪري ڏسبو تہ متين صورتحال نہ رڳو ڪالهہ هئي، پر اڄ بہ اهائي حالت آهي. اهڙي ماحول ۾ جيڪڏهن اتفاق سان ڪو عدليہ جو نمائندو يا ڪو انتظاميہ (پوليس) جو ماڻهو مروج طريقي کان هٽي ڪري قائدي قانون موجب همت جو مظاهرو ڪري حق ۽ انصاف وارو عمل ڪري ٿو تہ اها ڄڻ تہ هڪ تعجب ۾ وجهندڙ ڳالهہ محسوس ٿيڻ لڳي ٿي.

(١) کهڙو، حميده ڊاڪٽر، محمد ايوب کهڙو، جراُتمند سياسي زندگي. حصو پهريون، ڪراچي: عاقل ٽرسٽ. 1999ع ص 8.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد صاحب، ڪجهه هيٺين درجي وارن ڏوهن کي مقامي ليول تي حل ڪرڻ جو حامي نظر اچي ٿو (جيئن اڄ ڪلهه به ٿي رهيو آهي) پر سيد واري پيش ڪيل فارمولا ۽ هاڻوڪي طريقي ڪار ۾ بنيادي فرق اهو آهي ته سيد معمولي نوعيت جا ڪيس مقامي طور حل ڪرڻ جي راءِ ڏئي ٿو. اهي به وڏيري ۽ پٽيل جي معرفت نه پر ان لاءِ به مقامي ماڻهن تي مشتمل پنچات چوندجڻ واري رٿ آهي ۽ ان کي به بدعنواني ۽ جانبداريءَ کان بچائڻ لاءِ هو صرف سال جو مدو ڏيڻ جي حق ۾ آهي پر اڄ ڪلهه سنڌ ۾ جيڪي راجوڻي فيصلا ٿين ٿا انهن ۾ وڏيري جو سئوسنئون هٿ هجي ٿو. جيڪو عدليه ۽ انتظاميه جي تعاون سان ان جي اچي ڪاري جو پاڻ کي ئي مالڪ تصور ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو ان ٽرائيڪا ۾ هلندي، هاڻ وڏا وڏا ۽ اهم ڪيس پڻ ڪورٽن ۾ حل ٿيڻ بجاءِ وڏيرن ۽ سندس جرڳن رستي حل ڪرڻ جون دعوائون ڪيون وڃن ٿيون. (اها ڪيڏي نه قانون سان مذاق آهي) اهڙيءَ ريت راجوڻي معاملن لاءِ پنچات نه چوندجڻ ۽ اهي وڏيري جي هٿ ۾ هئڻ ڪري سيد صاحب، طرفان ڏنل اها رٿ جنهن موجب سزايافته ماڻهن راجوڻي سڌاري لاءِ موڪلڻ سان ڏوهاري قسم جي ماڻهن ۾ بهتري اچي پئي سگهي. بدليل ماحول ۾ اڻين ٿي نه سگهڻ ڪري ان جي بجاءِ موقعي پرست وڏيري، عدليه ۽ انتظاميه واري ٽرائيڪا جي گڏيل گنجوڙ. وڏيري کي وڏيڪ هٿي ڏني آهي جيڪي ئي ڏوهن جي بنيادي جڙ آهي.

هن ڪتاب ۾ انتظاميه ۽ عدليه واري حوالي سان جيڪي تجويزون پيش ڪيون ويون آهن. وقت گذرڻ سان انهن ۾ ڪافي تبديلي پڻ آئي آهي. مواد ۾ خاڪي طور پيش ڪيل اڪثر انتظامي ڳالهيون عمل هيٺ اچي چُڪيون آهن. انتظامي ڍانچي ۾ تبديليون ڪيون ويون آهن ۽ اختيارن جي ورچ ٿي چُڪي آهي پر پوءِ به نظام ۾ بنيادي طور ڪوئي سڌارو نظر ڪونه ٿو اچي ان جو به هڪ بنيادي سبب آهي سو اهو ته نظام تبديل ڪرڻ وارن جي قول ۽ فعل ۾ فرق پئي رهيو آهي

نه جي خدمت ڪرڻ جو آهه جذبو طالب المولي،
نه مخدومي دنيا ۾ ڪو وڏو منصب نه ڪونهي ڪو.

هتي جيڪي به حڪمران آيا آهن انهن دعوائون ته گهڻيون پئي ڪيو آهن پر عملي طور تي سيني جا ساڳيا پير پئي رهيا آهن جيڪو به آيون آهي، اهو ڦري گري بيوروڪريسيءَ جو آلهه ڪار ٿي ويو آهي. جنهن وڏيرا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهيءَ جي گنجوڙ سان عدليہ کي پڻ پنهنجو صلاحڪار ڪري پئي هلايو آهي.

اهوئي سبب آهي جو سيد صاحب، ڪنهن حڪمران جي تبديليءَ جو ذڪر ڪرڻ بجاءِ، نظام جي تبديليءَ تي روز ڏيندي چوي ٿو تہ ”اصل ۾ جنهن ڳالهہ جي ضرورت آهي اها آهي اقتدار ڌڻين جي مخلص خواهش، تہ هو ڪيتري قدر ٿا عوامي بهبود لاءِ پاڻ پتوڙين. جيڪو فرض هنن کي امانت طور سونپيو ويو آهي“. اها نظام جي تبديليءَ ئي هتان جو بنيادي مسئلو آهي نظام جيستائين تبديل نہ ٿو ٿئي تيستائين سڌاري جا امڪان نہ جي برابر آهن....!!

طالب العلم

آزاد قاضي

نومبر 2000ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ
۾
عدليه کان انتظاميه جي عليحدگي

Soorih Mirani

نوٽ:

هي (مواد) سنڌ جي ماڻهن ۾ انهيءَ لاءِ ورهايو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته هن ۾ جن مسئلن جي نشاندهي ڪئي ويئي آهي اهي اسان جي زندگي ۽ موت جا مسئلا آهن. آءُ پڙهندڙن جو ٿورائتو رهندس جيڪڏهن اهي هن جي پڙهڻ ڪانپوءِ مونکي پنهنجي خيالن کان واقف ڪندا.

جي.ايم.سيد

سن (ضلعو دادو)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عدليہ کان انتظاميہ جي علحدگي

(جي.ايم. سيد ايم.ايل.اي)

وقت جي تقاضا

عدليہ جي انتظاميہ کان علحدگي موجوده دور جي اهم ضرورت آهي. سنڌ ۾ ٻنهي ادارن جي گڏجڻ ڪيترن ئي عدالتي براين کي جنم ڏنو آهي. اها ڳالهہ شهرن ۽ محلاتن ۾ رهندڙن کي شايد عجيب ۽ انوکي لڳي، پر ڳوٺن ۽ ڳوٺائن جي گهرن ۾ جتي بدحالي ۽ بيماري آهي، اتي منهنجي ڳالهہ جي بنا ججهڪ تائيد ڪئي ويندي. سياستدانن جون پنهنجون گهرجون، پنهنجا لکل خواهہ عيان مقصد هوندا آهن. هو وڏي مڪاريءَ سان اهڙين حالتن کان لاعلمي جو اظهار ڪندا آهن ڇو تہ مضبوط انتظاميہ ئي ظالمن جو بهترين ساٿي ۽ سرمايو هوندي آهي.

اجتماعي قتل ۽ انسان ذات جي عام تباهي بدترين ڏوهہ تصور ڪيا وڃن ٿا پر انسان جو ذهن ۽ سوچ ترقيءَ جون منزلون طئي ڪري جنهن مرحلي تي پهتا آهن اتي اسان کي هڪ ٻئي سنگين ڏوهہ جو احساس شدت سان ٿيڻ لڳو آهي. اهو آهي فرد جي آزاديءَ جو قتل عام ۽ فڪر جي آزاديءَ کي قيد ڪرڻ. سقراط مزي سان زهر جو پيالو پي ويو ان ڪري تہ ان عمل جي هن وٽ اها اهميت هئي تہ هو پنهنجي مقصد لاءِ جان قربان ڪري رهيو هئو پر اخلاقيات جي جديد قدرن موجب سندس قاتل اڄ اجا بہ وڌيڪ لعنت ۽ ڦٽڪار جا حقدار ٿين ها جيڪڏهن اهي کيس زنده رکن ها پر ڪانئس فڪر جي آزادي کسي وٺن ها.

ان پئماني سان پرکيو وڃي تہ هتان جي ڳوٺائن تي ظلم ڪندڙ سقراط تي ظلم ڪندڙن کان وڌيڪ بدتر نظر ايندا.

انتظاميہ جو آهني هٿ

سنڌ جو معصوم ڳوٺائو اڄ بہ انتظاميہ جي بي رحم لوهي پنجي سبب رتورت آهي. لامحدود عدالتي اختيارن سان ليس ٿي انتظاميہ جو ميمبر هن جو روحاني ۽ جسماني قاتل ٿيو وڃي. هو بي يارو مددگار تي ظلم جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳهائي ۾ پيسجندو رهي ٿو. هو ٻانهو آهي "صاحب لوڪن" اڳيان ۽ سنڌن چمچن، وڏيرن، ڳوٺ جي پٽيل ۽ سرڪاري ڪارندي جو غلام آهي.

زميندار جي ذميواري

مون کي انتهائي شرمندگيءَ سان اهو قبول ڪرڻو ٿو پوي ته ڪجهه زميندار بگڙيل عدليه جي معرفت ڳوٺائن تي ظلم ڪندا ٿا رهن. انهن جو انتظاميه سان به ڳنڍجوڙ هجي ٿو جيڪا کين تحفظ به فراهم ڪندي ٿي رهي. اهڙيءَ طرح اعليٰ سطح تي وينل سندن محافظن جي طاقت ۽ حمايت سان هو پاڻ کي خدا سمجهڻ ٿا لڳن. پنهنجي تر جي ماڻهن خلاف هو ڪهڙا به ڪلور ڪن، ڪانئن ڪو پڇڻ وارو ڪونهي. جيڪڏهن ڪو مظلوم ماڻهو ٿورو به احتجاج ٿو ڪري ته اهو قانون جي شڪنجي ۾ڦاسي ٿو وڃي ڇاڪاڻ ته انصاف ۽ قانون تي انتظاميه جي مڪمل بالادستي آهي.

بغير ڪنهن فرق جي هر ڳوٺ ۾ زميندار، پوليس عملدار ۽ مقامي مئجسٽريٽ جي وچ ۾ قريبي ڳنڍجوڙ هجي ٿو جيڪي عيش عشرت ۾ هڪبئي سان مڪمل سهڪار ڪن ٿا ۽ گڏجي مظلومن کي مارڻ هڻ لاءِ روز جو معمول آهي.

پوليس ڇا ٿي ڪري؟

هڪ اهڙي ملڪ ۾ جتي ماڻهن جو ڪو اخلاقي معيار ڪونهي اتي پوليس آفيسر آرام سان ڪنهن جي به خلاف ڪوڙو ڪيس ٺاهي سگهي ٿو جنهن کي حد جي طاقتور زميندار جي مڪمل پنيرائي هوندي آهي ۽ انهن جي ٽولي جو هڪ ٻيو ميمبر مئجسٽريٽ ملزم کي جيل جي اذيت گاهه ڏانهن موڪلڻ لاءِ اڳ ۾ ئي تيار ويٺو هوندو آهي. جيسيتائين اپيل جو سوال آهي ته ڏتڙيل ماڻهن وٽ ايتري سگهه (طاقت) ڪٿا آئي، جو جيل ۾ هوندي ڪراچيءَ ۾ هاءِ ڪورٽ تائين پهچي سگهي.

پبلڪ پراسيڪيوٽر جو ڪردار

موجوده سرشتي ۾ پبلڪ پراسيڪيوٽر خاص الخاص اهميت رکي ٿو. هو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي سفير طور، عدالتي سرشتي سان لاڳاپيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهي ٿو. مظلوم جي قسمت هن جي حوالي آهي. هن جو ڪم ڪيس هڪ عدالت کان ٻي عدالت تائين پهچائڻ آهي. ايستائين، جي هو مڪمل تباهيءَ جي ڪناري تي پهچي. ان جي عارضي اپيلن اڳيان جج ٻه جڻ ٽه ٻيوس آهن. هن جي زندگي پڻ ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي اشارن جي مرهون منت آهي. ان کي خوش ڪرڻ لاءِ هو پنهنجي وگ ۽ جُبي (گائون) جي تقدس کي وساريو ڇڏي: هلڪي ڦلڪي تنبيهه هن جي ضمير جي آواز تي حاوي ٿيو وڃي. اهو سڀ طاقتور پبلڪ پراسيڪيوٽر جيڪو اڃا ٻه وڌيڪ طاقتور انتظاميه جو نمائندو آهي، تنهن جي معرفت ڪرايو وڃي ٿو. ايتري قدر جو ان وقت مظلوم کي وقت جي شهنشاهه جي تصوير (١) ٻه تحفظ نه ٿي ڏيئي سگهي. مان اڪثر سوچيندو آهيان ته ڇا ان تصوير کي عدالت يا جج جي چيمبر ۾ ان لاءِ رکيو ويندو آهي ته جيئن هو پاڻ پنهنجي اکين سان انصاف جي پائمالي ٿيندي ڏسي! اسان جون حڪومتون جتي ٻين مدن ۾ تمام ڪنجوسي ڪن ٿيون، سي پبلڪ پراسيڪيوٽر جي نه ڪتندڙ ٽيم تي ته بي انتها پئسو اڏايو ڇڏين. ڪنهن کي ٻه ڪائي خبر نه آهي، نه پرواهه آهي، ته هڪ ڪيس هلائڻ ۽ ان کي توڙ تائين پهچائڻ لاءِ ڪيتري نه ڳري قيمت ادا ڪرڻي پوي ٿي. نه وري ان جو ڪنهن کي اونو آهي ته اهو سڀڪجهه اهڙي مهانگي طريقي سان پيو ٿئي.

انصاف جا عجيب تصور

اهو معلوم ڪري ماڻهوءَ جو خون ٽهڪڻ ٿو لڳي ته سنڌ جي عدليه ڪيترن ئي عجيب غريب نظرين ۾ جڪڙجي ويئي آهي. هڪ مئجسٽريٽ جو مستقبل پوليس رپورٽ جو محتاج آهي. ايس پيءَ جو ٻيترو لکڻ ته مقامي مئجسٽريٽ ساڻس تعاون نه ٿو ڪري هن کي تباهه ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. تنهن ڪري هن کي لازمي طور سنهري پوليس گينگ (ٽولي) جو ميمبر ٿيڻو پوي ٿو. ايئن نه ڪتي ڏنو. نه ٻُڌو! اهڙو ڪهڙو ملڪ آهي جتي پبلڪ پراسيڪيوٽر ان ڳالهه تي فخر محسوس ڪري ته هن وڏ ۾ وڏ پوليس جوابدارن کي ٽيپ ڏياري؟ پوءِ ڪيس نهي يا نه نهي.

هن جي پنهنجي فيصلي جي قوت، قيد ۽ سندس اخلاقي قدر پائمال

(١) موجوده وقت ۾ جناح صاحب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ني چڪا آهن هن جي سوچ تي پاڙيندڙ مقصد حاوي ٿيو وڃن. هن کي اهوئي رستو اختيار ڪرڻو ٿو پوي، جنهن تي پوليس جمعدار يا انسپيڪٽر جاچ جو بنياد وڌو هجي. ڇا اهو شيطاني ڪم نه آهي ته قانوني آفيسر شاهدن کي پٺي برهائن ته جيئن مظلوم کي سزا ڏياري سگهجي توڙي جو ڪيس ۾ جان ئي نه هجي ۽ اهڙن ڪيترن ڪيسن ۾ هو ائين نه ٿا ڪن.......!؟

نه رڳو ايترو پر ڪڏهن ڪڏهن ۽ ڪٿي ڪٿي پبلڪ پراسيڪيوٽرس اها دعوا پڻ ڪن ٿا ته هن جي راءِ کي ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي هر اسڪيم ۾ خاص اهميت آهي پوءِ اها چو نه ججن ۽ مئجسٽريٽن جي ترقي، تبادلي ۽ تقرريءَ بابت هجي. ان صورتحال ۾ ويچارا جج ۽ مئجسٽريٽ اڪثر ڪري پبلڪ پراسيڪيوٽر جي رهائش وارين گهٽين جا چڪر ڪاٽيندا ٿا رهن.

ڊسٽرڪٽ جج

منهنجو مقصد قطعي اهو نه آهي ته ڪٿهن مستقل ڊسٽرڪٽ جج جي دل آزاري ڪئي وڃي. اهي نسبتاً ايماندار ۽ آزاد آهن پر انهن ڪيسن ۾ جن ۾ انتظاميه ذاتي دلچسپي رکي ٿي اتي عارضي جج آندو وڃي ٿو يا وري صورتحال اهڙي پيدا ڪئي وڃي ٿي جو عارضي جج اڳ ۾ ئي اتي هجي جتي اهڙو ڪيس هلڻو آهي. ساڳئي وقت مون کي مستقل ججن کان پڻ ڪجهه شڪايت آهي. جيستائين مون کي خبر آهي ته جاني بجهي يا اتجاڻائي ۾ هو اهڙا تڪراري ڪيس پاڻ هلائڻ کان لنوائين ٿا جن ۾ انتظاميه جو جوابدار تي عتاب آهي. مان ته ائين محسوس ڪريان ته جج ڪيترو به آزاد ۽ ايماندار هجي پر هوڪجهه زياده نه ٿو ڪري سگهي جتي سچي انتظاميه خاص نتيجا حاصل ڪرڻ لاءِ متحد هجي ۽ اهڙا ناهي جو انصاف جو هر دروازو مظلوم لاءِ بند ٿيو وڃي. مون کي هن (جج) تي رحم ٿو اچي. هي پڻ ان ساڳئي غلط نظام جو شڪار آهي.

قانوني مددگار

قانوني مددگارن جي بي حسيءَ تي پڻ اسان کي بي تحاشا رحم ٿو اچي. جيتوڻيڪ قانون هن کي عدل ۽ عدالت جي سهڪار لاءِ وسيع مراعات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿو مهيا ڪري، پر اصل ۾ يا ته هو بلڪل اڻ ڄاڻ آهن يا ڏڄڻا. هو پنهنجي موجودگيءَ جو احساس ڏيارڻ کان عاري آهن يا وري ججن کي هنن جي ذهانت تي اعتماد نه آهي. نتيجتاً هو پنهنجا مڪمل اختيار استعمال نه ٿا ڪري سگهن. انهن جي سليڪشن پڻ غير معياري آهي. اهليت ۽ آزاد سوچ کي ڪسوٽي نٿو بڻايو وڃي. اهڙن ماڻهن کي پوليس آسانيءَ سان مجبور ڪري ٿي سگهي، هو اها ئي راءِ ڏين ٿا جيڪا پوليس چاهي.

وڪيل صاحبان

عدالتي سرشتي تي بحث ڪندي، وڪالت جي پيشي کي وساري نه ٿو سگهجي. پر سنڌ ۾ موجوده حالت به ايتري ئي افسوسناڪ آهي. ڪير ميجي يا نه ميجي، اهو واضح آهي ته سنڌ اندر عدليه جي انتظاميه سان گنجوڙ ڪيس مڪمل طرح غير موثر ڪري ڇڏيو آهي. منهنجي خيال ۾ وڪالت جي پيشي جي بدحاليءَ جو مکيه سبب تعداد جي گهڻائي (Over crowding) ناهي. ان کان وڌيڪ اهم سبب بيا آهن. وڪيل ڪيترو به قابل ڇو نه هجي پر هو ڪورٽ ۾ ڪو پوتو نه ٿو ٻاري سگهي ڇو ته عدالت جي ڪرسيءَ تي اصل ۾ پراسيڪيوٽر ويٺل آهي. هو پنهنجي اصيل لاءِ انصاف تيستائين حاصل نه ٿو ڪري سگهي جيستائين مئجسٽريٽ کي خوش نه ٿو ڪري. هو مئجسٽريٽ جي دعوتن، خوشامد ۽ خسيس پٽي تي وڌيڪ دارومدار رکي ٿو بنسبت قانوني مهارت جي. هن کي شايد اهو احساس ڏياريو ويو آهي ته هن دنيا ۾ مئجسٽريٽ جو سالو سڀ کان مقدم سڀ کان ڪامياب وڪيل آهي.

حفاظتي ڪارروايون Security Proceedings

جنهن مخصوص انداز ۾ هي ڪارروايون (پروسيڊنگس) هلايون وڃن ٿيون اهو هن ملڪ جي عدالتي سرشتي (جديشري) تي داغ آهي. زميندار نالا مهيا ڪري ٿو، پوليس شاهدي گهڙيو وٺي، باقي سمورو ڪم مئجسٽريٽ سرانجام ڏيو ڇڏي. 99% ڪيسن ۾ ظاهر ظهور ڪوڙي شاهدي فراهم ڪئي وڃي ٿي.

اهڙن ڪيسن ۾ بچاءَ جو وڪيل ان ڪورٽ ۾ ڪهڙي توقع رکي سگهي ٿو؟ سواءِ پنهنجي پرئڪٽس وڃائڻ جي. ڪو به اِڪتي وڏي بچاءَ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهدي ڏيڻ لاءِ تيار نہ آهي. هن کي پوليس ڏمڪائي ٿي. زميندار برادريءَ مان خارج ڪري ٿو ۽ مئجسٽريٽ بي عزتو ڪري ٿو، هن جي ضد جو نتيجو.....!؟ اهوئي جيڪو اڳي ٿيندو آيو آهي. يعني قيد ۾ بند! هرڪو ڄاڻي ٿو تہ اهڙن ڪيسن ۾ ضمانت تہ ڇڻ ناممڪن آهي. مئجسٽريٽ پنهنجي حرڪتن سان اهڙيون حالتون پيدا ٿو ڪري جيڪي قطعي غير اطمينان بخش هونديون آهن. بدتر ڳالهہ اها آهي تہ اهڙن ڪيسن ۾ اڪثريت معصوم ماڻهن جي هوندي آهي. هنن تي عتاب ان ڪري نازل ٿئي ٿو جو هو ڳوٺ جي زميندار ۽ عملدار جي چمچاگيري نہ ٿا ڪن يا تہ وري پنهنجي زالن ۽ ڀينرن جي عزت اهڙن درندن کان بچائن ٿا. اخباري نمائندو پڻ وڏي حد تائين اهڙين حرڪتن ۾ ڀاڱي ڀائيوار رهي ٿو.حاليہ سرڪاري معلومات مان خبر پوي ٿي تہ ڪيئن نہ هو چورن چڪارن کي پناهہ ڏئي ٿو.

هر سال ،يڏي وڏي تعداد ۾ حفاظتي ڪارروائين جي باوجود سنڌ ۾ ڏوهن جو گراف گهٽيو ناهي تہ ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ اصلي ڏوهارين خلاف ڪارروائي ڪا نہ ٿي ٿئي.

بدعنوانيءَ جي اصل جڙ

حاليہ ڏينهن ۾ رشوت، بدعنواني ۽ لاڳاپيل برائين تي گرما گرم بحث هلي رهيو آهي. هن برائيءَ کي روڪڻ لاءِ ڪٿي ڪٿي ڪجهہ انڌا منڌا، اپاءَ پڻ ورتا ويا آهن، پر هڪ غير جانبدار مبصر لاءِ بظاهر، اڳين حالتن ۽ موجوده حالتن ۾، ڪو نمايان فرق نظر نہ ٿو اچي. چوڻ لاءِ چيو ويندو آهي تہ اهي حرڪتون بند ٿي ويون آهن. پر اصل ۾ اڳي کان اڳريون آهن. ”جيئن ٿڌ تيئن وڌ“ سبب ڇا آهي؟ جو برائي سڀني علاجن کي غيرمؤثر ڪريو ڇڏي؟

انتظاميہ وٽ اڄ بہ عدليہ جا اختيار آهن. اڄ بہ ظالم زميندار بداخلاق پوليس واري ۽ مئجسٽريٽ ۾ گهرو گٺ جوڙ آهي. اڄ بہ اهي بادشاهہ (١) جي تصوير هئڻ ويهي بدعنوانيون پيا ڪن. آهي ڪو انهن کان پڇڻ وارو؟ آهي ڪو جو انڪار ڪري انهن کي رشوت، رسائي ۽ چيز ڏيڻ کان؟ ڳوناٽو تہ پاڻ کي مبارڪباد جو مستحق ٿو سمجهي.جيڪڏهن هن جي جند ائين ڪرڻ سان آجي ٿئي ٿي. هي (ڳوناٽو) عدالتي مشينري جي تڪليفده

(١) موجوده وقت ۾ جناب صاحب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪارروائي برداشت ڪرڻ جي قوت نہ ٿو رکي. ان ۾ هن جي مڪمل بربادي آهي. تنهن ڪري ڪو تعجب نہ آهي تہ بادشاهي سڪو اڄ بہ بادشاهہ (١) سلامت جي قائم ڪيل انصاف جي عدالت ۾ سڀ کان اهم حيثيت رکي ٿو.

ڇا هي صورتحال (هميشه) برقرار رهندي؟

ڇا سنڌ تي اهڙي طريقي سان ئي حڪومت ڪئي ويندي جيستائين سنڌ تي تباهيءَ جو سج ڪني ڪيءِ؟ اها حقيقت آهي تہ ڌارئي حڪمران ڪي ڪڏهن بہ پنهنجي اقتدار جي پڪ نہ ٿي ٿئي، جيستائين سڀ اختيار سندس هٿ ۾ نہ ٿا اچن. وارن هيسٽنگز جيڪو. زبردست يادداشت ۽ ذهانت جو مالڪ هو ۽ لارڊ ڪارنوالس جي ذهن تي پڻ ساڳيو نظريو سوار هيو جڏهن هن پهريون دفعو موجوده نظام رائج ڪيو پر ڇا هڪ عوامي حڪومت پڻ اهڙي ئي فرسوده ۽ اهنجائيندڙ نظريي ۾ يقين رکي ٿي؟ ڇا هي اڃا بہ سنڌ جي مظلوم ماڻهن کي سک جو ساهہ کڻڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ تيار ناهن؟ ڇا صوبائي خودمختياريءَ اسان کي آرام ڏيندڙ مرهم نہ مهيا ڪئي آهي؟ جنهن سان اسان پنهنجي ماڻهن جي زخمي دلين کي سُڪون پهچايون؟ اها ڪنهن شڪ جي هڪ مذاق ٿيندي، جيڪڏهن اهو ائين ناهي تہ؟

ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ عدليه جي انتظاميه کان علحدگي سڄي هندستان جو سوال آهي (٢) پر ان جو اهنج پيو ڪٿي بہ ايترو گهرائپ سان محسوس نہ ٿو ڪيو وڃي جيترو سنڌ ۾. يارنهن صوبن مان، ستن صوبن ۾ ڪانگريس جي حڪومت آهي. باقي بچيل چئن مان ٽن صوبن ۾ ترقي يافتہ عوامي راءِ جو چيڪ آهي. صرف سنڌ ئي آهي جتي اهي بئي ڳالهيون ڪونهن. عوامي شعور، هتي انتهائي هيٺين سطح تي آهي. اسان جي 90 سالن تائين اقتدار جي مسند کان مسلسل دوريءَ، سبب سڄي صوبي ۾ پر پکيڙڻ لاءِ اهڙين برائين کي ڦهلجڻ جا وسيع موقعا مليا آهن. تنهن ڪري اسان ان ڳالهہ جا متحمل نہ ٿا ٿي سگهون تہ ٻيا صوبا هن سلسلي ۾ پهل ڪن.

وڏيڪ اهو تہ سنڌ ۾ عدليہ جي انتظاميہ کان علحدگي ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهہ نہ آهي. نسبتاً اسان جو ننڍو صوبو آهي ۽ مان سمجهان ٿو تہ معمولي ردوبدل سان هن سلسلي ۾ اسان هندوستان جي ٻين صوبن لاءِ مثال مهيا

(١) موجوده وقت ۾ جناح صاحب.

(٢) هي مواد گڏيل هندستان ۾ ورهاڱي کان اڳ لکيو ويو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري سگھون ٿا.

ڇا اهو مالي طور ناممڪن آهي؟

اسان مان ڪجھ ماڻهو اِن خيال جا آهن تہ عدليہ جي انتظاميہ کان علحدگي، اقتصادي طرح ناممڪنات ۾ شامل آهي. هتي اهو طريقہ ڪار آهي تہ ماليات کي اوليت ڏني وڃي ٿي ۽ عام ڀلي جي ضرورتن کي پوئتي رکيو ٿو وڃي پر مان مهاتما گانڌيءَ جي ان نظريي سان متفق آهيان تہ موجوده ناقص سرشتي کي بدلائڻ لاءِ ڪا بہ اقتصادي رڪاوٽ نہ بنجڻ کپي. مهاتما جي هر برائيءَ جي، هر قيمت تي روڪ ٿام چاهي ٿو. اسان سنڌ ۾ عدليہ جي انتظاميہ کان علحدگي چاهيون ٿا پوءِ اسان کي ڪيتري بہ قيمت ادا ڪرڻي پوي. پر مان جيڪا اسڪيم هيٺ ڏيئي رهيو آهيان ان سان ملڪي خزاني تي ڪو بہ وڏيڪ بوجھہ نہ پوندو ۽ سنڌ ۾ اسان آسانيءَ سان عدليہ کي انتظاميہ کان علحده ڪري سگھون ٿا.

خودمختيار هاءِ ڪورٽ

عدليا کي آزاد بنائڻ جي ڏس ۾ پهريون قدم اهو هجڻ کپي تہ سنڌ لاءِ هڪ خودمختيار هاءِ ڪورٽ هئڻ کپي جنهن کي عدالتي ڪاتي مٿان مڪمل ڪنٽرول هجي. مان هن ڏس ۾ پڙهندڙن جو ڌيان ڏاؤ سنڌ ائڊمنسٽريٽو ڪاميٽي 1933ع جي رپورٽ ڏانهن ڇڪائيندس.

ڪم جا وڇور

ڪم جا وڇور ۽ تفصيل اهڙي طرح تيار ڪيا وڃن جيئن فوجداري ڪيس مختلف حصن ۾ ورهايا وڃن. مثال طور:

١. ڪميٽبل (سيشن جج جي هلائڻ جوڳا) ڏوهہ.
٢. نانِ ڪميٽبل ڏوهہ: فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ جي هلائڻ جهڙا.
٣. نانِ ڪميٽبل ڏوهہ: سيڪنڊ ڪلاس مئجسٽريٽ جي هلائڻ جهڙا.
۴. نانِ ڪميٽبل ڏوهہ: ٿرڊ ڪلاس مئجسٽريٽ جي هلائڻ جهڙا.
۵. معمولي نوعيت جا ڪيس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪم جي ورهاست

مٿئين ڪم کي سرانجام ڏيڻ لاءِ چار ادارا هجڻ کپن. پهرين پنهي قسمن جا ڪيس ريزيڊنٽ ۽ سٽي مئجسٽريٽ جي حوالي هجن.

سيڪنڊ ڪلاس ڪيس اعزازي مئجسٽريٽن جي بينچ کي ڏنا وڃن. پر اهي خوشامدڙيا يا "جو حڪم" ٽائيپ جا نه هجن جيئن اڄڪلهه آهي پر ايماندار ۽ ذهين ماڻهو جن کي هاءِ ڪورٽ مقرر ڪري. اڄڪلهه بينچ مئجسٽريٽن خلاف ڪافي تنقيد ٿي رهي آهي پر مان اهو ضرور چوندس ته نظام ۾ ڪا خرابي نه آهي. اصل ۾ صحيح ماڻهن جي چونڊجڻ جو فقدان آهي. هيستائين سرڪار رڳو پنهنجا پسنديده ماڻهو رکائڻ ۾ مصروف رهي آهي. پوءِ اهي پنهنجي عدالتي ڊيوٽي ادا ڪرڻ جا اهل هجن يا نه! جيڪڏهن جاهل، بداعمال، نشئي، شرابي قسم جي ماڻهن رکڻ بدران، گورنمينٽ، آزاد، ايماندار ۽ اهل ماڻهو اهڙن عهدن تي فائز ڪري ها، ته پوءِ هي نظام ايتري تنقيد جو نشانو نه بنجي ها. اهو بلڪل صاف ظاهر آهي ته هي سرشتو بنيادي طرح خراب نه آهي. پر اصل ۾ چونڊ نامناسب آهي. هاڻي گورنمينٽ کي پنهنجي پاليسي تبديل ڪرڻي پوندي ۽ صحيح ماڻهو مئجسٽريل ڊيوٽي تي معمور ڪرڻا پوندا.

سيڪنڊ ٿرڊ ڪلاس ڪيس ۽ معمولي نوعيت جا معاملا ڳوٺ جي پنچات حوالي ڪيا وڃن. اها پنچات عوام طرفان چوندي وڃي پر ان جي مدت هڪ سال کان وڌيڪ نه هجي.

اپيل جا اختيار

اهڙا ڪيس جيڪي آخري ٽن قسمن جا آهن، انهن ۾ اپيل جا اختيار ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ جي عهدي واري آفيسر وٽ هجڻ گهرجن. ان کي سب ڊويزنل مئجسٽريٽ به چئي سگهجي ٿو. هن جي آفيس هر ضلع هيڊ ڪوارٽر ۾ هئڻ کپي.

ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽن جا اختيار

ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽن جا اختيار ڊسٽرڪٽ ججن وٽ هجڻ کپن جيڪي انهن منجهان ڪجهه، جيڪڏهن ضروري سمجهن ته، پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسسٽنٽ يا سب ججن جي حوالي ڪري سگهن.

ڪم ۾ 50% ڪمي

ان اسڪيم کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ اسان کي ڏسڻو پوندو تہ طريقي ڪار کي اهڙو آسان بڻايو وڃي ۽ معاملن کي اهڙي نموني ترتيب ڏنو وڃي جيئن فوجداري ڪم خود بخود گهٽجي وڃي. منهنجي خيال ۾ هيٺيان سبب ان ڏس ۾ ڪافي حد تائين ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا.

١. عدليہ جي انتظاميہ کان علحدگي کان پوءِ پوليس توڙي خانگي ماڻهو ڪوڙن ڪيسن آڻڻ کان ڪيٻائيندا.

٢. 110 جا ڪيس ڪافي حد تائين گهٽجي ويندا. ڀھريون ان ڪري جو ڪوَ بہ ڪوڙو ڪيس آڏو نہ آندو ويندو. ٻيو تہ اسان اهڙن سزا يافتہ ماڻهن کي جيڪڏهن راڄوٽي سڌاري لاءِ موڪليون تہ پوءِ ڏوهاري قسم جي ماڻهن ۾ بهتري اچي سگهي ٿي ۽ پوءِ هنن خلاف ڪنهن بہ ڪارروائي جي ضرورت نہ پوندي.

٣. سرڪار ان ڳالهہ لاءِ پابند آهي تہ بي روزگاري جهالت ۽ قيدين جي سڌاري وارن معاملن کي وقت جي ضرورتن مطابق حل ڪري. ان سان گڏوگڏ صوبائي ترقياتي اسڪيمن تي خرچ ڪري پڻ ڏوهن ۾ ڪمي آڻي سگهجي ٿي.

۴. رشوت خوريءَ جي خاتمي سان، عام ماڻهن جي طرز عمل ۽ اخلاق ۾ نمايان فرق ايندو ۽ انهن ۾ عزت نفس پيدا ٿيندو ۽ معاشري جا بگڙيل فرد، يقيناً، ڏوهاري عادتن کي الوداع چوندا.

۵. سيني فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽن کي سرسري نموني ڪيس هلائڻ جا اختيار هجن ۽ سيني بينچ مئجسٽريٽن کي پڻ اهڙا اختيار هجن بشرطيڪ هو سزا طور صرف ڏنڊ وجهندا هجن.

مٿيان سبب ۽ اها حقيقت تہ هاڻي سمورا معمولي نوعيت جا ڪيس اعزازي مئجسٽريٽ ۽ ڳوناٺيون پنچائتون اڪلائيندا اهي گڏجي فوجداري ڪم ۾ اڌو اڌ گهٽتائي آڻيندا.

اهو هڪ محتاط اندازو آهي ۽ ڪنهن کي بہ ان جي درستگيءَ کي رد ڪرڻ جو معقول سبب ڪونهي. اسان کي هاڻي رڳو بقايا 50% ڪيسن کي اڪلائڻ جو بندوبست ڪرڻو پوندو جن جو ذڪر آئون هيٺ ڪندس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اقتصادي پهلو

هاڻي اقتصادي پهلوءَ جو جائزو وٺڻ لاءِ سڀ کان پهرين موجوده حالتن تي نظر وجهڻي پوندي.

موجوده خرچ

هلندڙ سال جي بجيٽ تخميني مطابق نظام عدل تي تقريباً 12 لک رپيه خرچ ايندو ۽ آمدني 2 لک روپيا ٿيندي. انهن 12 لک رپين مان 1.50 لک وپيا رکيا قانوني آفيسرن تي، 5.0 لک روپيا سول ۽ سيشن ڪورٽن تي ۽ تقريباً 1.80 لک رپيا فوجداري ڪورٽن تي خرچ اچي ٿو. منهنجو ان ڳالهه سان واسطو نه آهي ته سول ۽ سيشن ڪورٽن تي ڪيترو خرچ اچي ٿو. چاڪاڻ ته في الحال مان رڳو فوجداري ڪورٽن بابت ڳالهايان ٿو. مان J.Cs ڪورٽن کي به هٿ نه ٿو لڳايان ڇو ته اهو بلڪل مختلف موضوع آهي.

مان ته هتي پڙهندڙن کي اهو ذهن نشين ڪرائڻ چاهيان ٿو ته هن وقت اسان تقريباً 1.8 لک روپيا فوجداري ڪورٽن تي خرچ پيا ڪريون. مختيارڪار ڪورٽن جو خرچ ان کان علاوه آهي. هن مد ۾ اهو خرچ جيڪو سٽي مئجسٽريٽ ڪراچي، حيدرآباد، سکر ۽ شڪارپور ۽ ائڊيشنل سٽي مئجسٽريٽ ڪراچي ۽ حيدرآباد ۽ ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ جون ڪورٽون واقع لاڙڪاڻو، قمبر، دادو، ٽنڊو محمد خان، هالا، ٽنڊو آدم ۽ نوابشاهه، تي کيو ٿو وڃي ان جو شمار ٿو ٿئي.

ان کان علاوه اسان وٽ تقريباً 60 جُز وقتي مختيارڪار مئجسٽريٽ ۽ تقريباً ايترو ئي تعداد هيڊ منشين جو آهي جيڪي ننڍا ننڍا فوجداري ڪيس هلائن ٿا.

نيون تقاضائون

تبديل ٿيل حالتن ۾ جڏهن 50% ڪم گهٽجي ويندو ۽ جڏهن هر هنڌ ڳوٺاڻيون پنچائتون ۽ مئجسٽريٽن جون ڪورٽون ڪم ڪنديون تڏهن اتي اسان کي وڏ ۾ وڏ هر ٻن تعلقن تي هڪ ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ جي ضرورت رهندي. اهو ضرور ياد رکڻ گهرجي ته في الوقت مختيارڪار صرف جُز وقتي مئجسٽريٽ رهن ٿا. سندن زياده وقت ڍل ڪني ڪرڻ ۾ صرف ٿئي ٿو. ان صورتحال ۾ هڪ مستقل مئجسٽريٽ لاءِ ان ڪم کي اڪلائڻ وڏيڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آسان ٿيندو جيڪو هينئر به جز وقتي مئجسٽريٽ ادا ڪن ٿا.

هينئر انهن نون ريزيڊنٽ مئجسٽريٽن کي سب جج جي سڌريل (Revised) گريڊ ۾ آندو ويجي ۽ ان کي 380 ـ 20 ـ 240 اسڪيل ڏنو وڃي.

نون 40 مئجسٽريٽن جو خرچ

هن منصوبي تحت اسان کي 30 وڌيڪ ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ گهربا يا اجا به 40 جيڪڏهن حالتون اجازت ڏين ۽ وڌيڪ خرچ جي گنجائش هجي. ائين ڪل خرچ 1.56 لک روپيه ٿيندو.

انهن جي اسٽيبلشمينٽ

جيتري قدر هنن جي عملي جو سوال آهي ته هن وقت 60 جوڊيشل مئجسٽريٽ مختيارڪار مئجسٽريٽن سان ڪم ڪري رهيا آهن. انهن کي نون ريزيڊنٽ مئجسٽريٽن جي ڪورٽن ڏانهن بدلي ڪري سگهجي ٿو. هن وقت ڪنهن به ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ وٽ ٻن ڪلارڪن کان وڌيڪ عملو نه آهي. تنهن ڪري هن سلسلي ۾ ڪوبه اضافي خرچ نه ايندو.

هر ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ وٽ 3 پٽيوالا هوندا. جڏهن مختيارڪار کي جوڊيشنل ڪم کان فارغ ڪيو ويندو، تڏهن اسان هڪ هڪ پٽيوالو هر مختيارڪار وٽان وٺي سگهون ٿا. اهڙي طرح اسان جي اختيار (Disposial) تي 60 پٽيوالا هوندا. باقي 30 نئين ڀرتي ذريعي مهيا ڪيا ويندا ۽ انهن جو معمولي خرچ 0.06 لک ايندو.

رهائشي مسئلو

نه اسٽيشنري وغيره تي، نه وري نون ريزيڊنٽ مئجسٽريٽن جي رهائشگاهن تي ڪو نئون خرچ ايندو. مان هڪ گهر 20 روپيه جي حساب سان مهيا ڪري سگهان ٿو. اهڙي طرح 30 گهرن تي لڳ ڀڳ 0.07 لک روپيه خرچ ايندو.

اهڙي طرح، ان ردوبدل تي، ۽ 30 نيون ڪورٽون قائم ڪرڻ تي ٽوٽل1.69 لک روپيه اضافي خرچ ايندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊسٽرڪٽ ڪورٽس

هاڻي مان ڊسٽرڪٽ (ضلعي) ڪورٽن جو جائزو وٺندس. اهو سوال مون کان پڇي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جا اختيار ڊسٽرڪٽ ججن کي سونپيا ويندا ته پوءِ انهن 4 ضلعن جو ڇا ٿيندو جتي ڊسٽرڪٽ ڪورٽون نامڪمل آهن؟. اهڙن 4 ضلعن مان منهنجي مراد آهي اپر سرحد (جيڪب آباد) دادو، نوابشاهه ۽ ميرپور خاص.

ان سلسلي ۾ مان اها راءِ ڏيندس ته موجوده ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ سيشن ججن سکر مان هڪ جو هيڊڪوارٽر جيڪب آباد هئڻ کپي. لاڙڪاڻي جي هڪ ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ سيشن جج جو هيڊڪوارٽر دادو ۾ هجي حيدرآباد جو ايڊيشنل سيشن جج اڳ ۾ ئي نوابشاهه ۾ ڪم ڪري رهيو آهي ۽ هڪ وڌيڪ ميرپورخاص وڃي سگهي ٿو. انهن چئن آفيسرن کي ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جا اختيار ڏنا وڃن ۽ انهن کي واسطيدار ڊسٽرڪٽ ججن جي ماتحت ڪيو وڃي پر جيڪڏهن اهو انديشو هجي ته ايئن ڪرڻ سان ڊسٽرڪٽ جج تي ڪم جو بار وڌي ويندو ته پوءِ اسان 4 وڌيڪ اسسٽنٽ سيشن جج رکي سگهون ٿا. جنهن تي لڳ ڀڳ 0.50 لک روپيه خرچ ايندو.

هتي اهو به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته هن وقت سنڌ جي اٺن ضلعي مئجسٽريٽن مان هر هڪ جي آفيس ۾ 100 روپيا ماهوار پگهار وارو هڪ آفيسر ۽ 60 روپيا پگهار وارا ٻه ڪلارڪ رکيا وڃن ٿا. ان کان علاوه پٽيوالا به هوندا آهن. جڏهن ڪليڪٽر کان مئجسٽريٽن جا پاور ورتا ويندا ته پوءِ هنن جي آفيسن جو ڪافي اسٽاف واڌو (Surplus) ٿي پوندو، جن کي ڊسٽرڪٽ ججن ۽ چئن ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ ججن ڏانهن منتقل ڪري سگهجي ٿو جيڪي ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جا فرائض انجام ڏين ٿا. ڪراچي جو موجوده سٽي مئجسٽريٽ، سڄي شهر جو ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ به آهي. هن کي اڄ کان پوءِ سڄي ڪراچي ضلعي جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ ڪري سگهجي ٿو.

ڪل خرچ

منهنجي اندازي مطابق. ان جوڙجڪ تحت ڪل خرچ تقريباً 1.69+0.50+0.10=2.29 ٿيندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پئسا ڪٿان آڻجن؟

پئسا هيٺين ذرائع مان آساني سان حاصل ڪري سگهجن ٿا؟

١. مون کي ان تي سخت اعتراض آهي ته موجوده نظام هيٺ سرڪاري ڪيس هلائڻ واري طريقي کي جاري رکيو وڃي. پبلڪ پراسيڪيوٽر کي نه رڳو مقرر پگهار ملي ٿو پرهن کي اضافي 20 روپيه ڏهاڙي ملن ٿا. اهو تسليم شده آهي ته ان کان بهتر ٿيندو جو ڪل وقتي (Full time) گورنمينٽ پليڊرس (سرڪاري وڪيل) مقرر ڪيا وڃن.

هن وقت 8 قانوني آفيسر (ايڊووڪيٽ جنرل کان علاوه) آهن جن تي لڳ ڀڳ 0.35 خرچ اچي ٿو. ان کان سواءِ اسان وٽ A.P.P.32 آهن جيڪي ڏهاڙي تي ڪم ڪن ٿا. جن تي وڌيڪ 1.02 سرڪاري خزاني مان خرچ اچي ٿو. اهڙي طرح پگهارن ۽ الائونس ادا ڪرڻ ۾ ٽوٽل 1.40 لک روپيه خرچ اچي ٿو.

منهنجو مطلب آهي ته موجوده سرشتي ۾ وڏي ۽ مڪمل پيماني جي تبديلي آندي وڃي. هر ضلع ۾ هڪ ڪل وقتي، گورنمينٽ پليڊر (سرڪاري وڪيل) هجڻ ڪپي. جنهن جو ڪم صرف سيشن ڪورٽ ۾ اهم ڪيس هلائڻ هئڻ گهرجي. هن کي سب جج جي پگهار جيتري پگهار ڏني وڃي يعني 240-20-380 گريڊ.

معمولي زخم، اغوا ۽ چوريءَ جا ڪيس به سيشن ڪورٽن ۾ پوليس پراسڪيوٽرن معرفت هلائي سگهجن ٿا جن کي پبلڪ پراسيڪيوٽر جي نئين ۽ قابلِ احترام نالي سان سڏيو وڃي ته جيئن ڪرمنل پروسيجر ڪوڊ جون تقاضائون به پوريون ٿي سگهن. اهي به ايترا ئي سلجهيل ۽ ذميوار آفيسرٿين ٿا. مٿي ڄاڻايل 8 آفيسرن کان علاوه هڪ اسپيشل پبلڪ پراسيڪيوٽر پڻ ڪراچي ۾ رکي سگهون ٿا جيڪو سڄي صوبي ۾ خدمت سرانجام ڏيئي سگهي. اهڙي بندوبست ۾ ردوبدل سان 9 قانوني آفيسرن انهن جي آفيسن، عملي ۽ ٻين ضرورتن لاءِ اسان ساڳيا انگ اکر رکي سگهون، ٿا يعني 0.05+.06=0.11 اهڙي ريت مجموعي طرح اسان جو قانوني آفيسرن تي ٿلهي ليکي 0.53 خرچ ايندو ۽ اسان تقريباً 1.00 بچت ڪري سگهون ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

2. جڏهن اسان مختيارڪارن جي ڪلهن کي مئجسٽريل ڪم کان آجو ڪنداسين تہ پوءِ هو مڪمل طرح روينيو جي شعبي ڏانهن ڌيان ڌريندا. ساڳي ڳالهہ هيڊ منشين لاءِ بہ چئي سگهجي ٿي. ان صورتحال ۾ ڇا سپروائيزنگ تپيدارن جي ضرورت پوندي؟

ٿامس ري آرگنائيزنگ ڪميٽي پڻ اهڙو اشارو ڏنو آهي تہ جو نہ سپروائيزنگ تپيدارن جي تقرري ختم ڪئي وڃي ۽ هاڻي جيئن تہ مختيارڪار، ڊپٽي ڪليڪٽر، حضور مختيارڪار ۽ هيڊ منشي سڀ جا سڀ روينيو ڪم ۾ مشغول هوندا تہ ان صورت ۾ سپروائيزنگ تپيدارن تي وڏيڪ خرچ ڪرڻ بي رحمانہ عمل ٿيندو ۽ جيڪڏهن اسان ان پوسٽ کي ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪري وٺون تہ پوءِ اچو تہ ڏسون تہ اسان کي ڪيتري بچت ٿي ٿئي.

بدقسمتيءَ سان مون وٽ سپروائيزنگ تپيدارن تي ٿيندڙ خرچ جا صحيح انگ اکر نہ آهن. پر جيڪڏهن ائين سمجهجي تہ سنڌ جي 60 تعلقن مان هر هڪ تعلقي ۾ سراسري طرح 3 سپروائيزنگ تپيدار آهن ۽ هر سپروائيزنگ تپيدار تي اسان کي تقريباً 100 روپيہ مهيني ۾ خرچ ڪرڻو پوي ٿو تہ پوءِ اسان کي ساليانې 2.16 روپيہ روپين جي بچت ٿيندي جيڪا جڊيشل ڊپارٽمينٽ جي کاتي ۾ جمع ٿي سگهي ٿي.

3. تازه ترين بجيٽ انگ اکر ظاهر ڪن ٿا تہ گورنمينٽ کي ساليانې 1.22 لک جي آمدني رڳو مئجسٽريل ڏنڊ ذريعي حاصل ٿئي ٿي. اسان جو تجربو آهي تہ اڪثر ڪري ڪورٽون ڏنڊ وجهڻ بجاءِ قيد جي سزا ڏيڻ کي ترجيح ڏين ٿيون. اهڙي رجحان جي دل شڪني ڪئي وڃي جو تہ اهو عوامي مفادن جي خلاف آهي. ائين ڪرڻ سان هڪ تہ جيل ۾ قيدين جو واڌارو ٿئي ٿو جنهن تي غير ضروري خرچ ڪرڻو پوي ٿو. ٻيو تہ ڏوهارين جا ڪٽنب اقتصادي بدحاليءَ جو شڪ[illegible]ين ٿا. جو تہ سندن ڪمائيندڙ ڀاتي قيد آهن. ٿيون تہ ماڻهو هڪ دفعو جيل وڃڻ کان پوءِ جڻ تہ عادي ڏوهاري ٿيو پوي.

مان اها صلاح ڏيندس تہ گورنمينٽ اهڙيون هدايتون جاري ڪري تہ آئنده انهن ڪيسن ۾، جن ۾ ڏوهاري پهريون دفعو آيو آهي، يا ڏوهہ سنگين قسم جو نہ آهي يا ٻيا اهڙو ڏوهہ آهي جنهن ۾ ڏنڊ جي سزا بہ ڏيئي سگهجي ٿي تہ پوءِ مئجسٽريٽ صاحبان ڏنڊواري سزا ئي ڏين. جيڪڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مئجسٽريٽ لها پاليسي اختيار ڪندا ته آمدني ۾ 50% واڌارو ايندو ۽ اهڙي طرح اسان کي وڌيڪ 0.61 لک روپيه روينيو حاصل ٿيندي. مان ان سلسلي ۾ ان پهلوءَ کي ته اڳتي آندو ئي ناهي ته قيدين جي گهٽتائي ڪري جيلن جي سار سنڀال لاءِ خرچ به ڪيترو نه گهٽ ايندو.

جيڪڏهن اسان هي طريقو اختيار ڪنداسين ته اسان کي هيٺيان نتيجا ملندا.

خرچ		آمدني	
40 نوان ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ.	1.56	موجوده قانوني آفيسرن جي الائونس مان بچت.	1.00
30 پٽيوالا.	0.06	سپروائيزنگ تپيدارن جون آساميون ختم ڪرڻ سان بچت.	2.16
مسواڙ 30 گهرن جي.	0.07	مئجسٽريل ڏنڊ وجهڻ سان روينيو ۾ واڌ	0.61
4 ايڊيشنل جج.	0.50	ٽوٽل	3.77
موڪلون وغيره امڪاني خرچ.	0.10		
ٽوٽل.	2.29		

اهڙي طرح تقريباً 1.48 لک روپيه وڌيڪ بچت ٿيندي جيڪا وقت ضرورت تي اسان وڌيڪ ڪورٽون قائم ڪرڻ يا ڪنهن امڪاني خرچ تي استعمال ڪري سگهون ٿا.

مان اهو واضح ڪندو هلان ته هي هڪ فارم خاڪو آهي متي ڄاڻايل اصولن جي روشنيءَ ۾ تفصيل طئه ڪري سگهجن ٿا.

مون کي ڪا به خوش فهمي نه آهي ته مون کي ڪا اقتصاديات جي باري ۾ غير معمولي ڄاڻ آهي تنهن ڪري ڪنهن به ڪمي بيشيءَ لاءِ معذرت. مان صرف ايترو چوندس ته بجيٽ ناهڻ "اندور گڏي راند" وانگر آهي جنهن کي ڪجهه به ثابت ڪرڻ لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو اصل ۾ جنهن ڳالهه جي ضرورت آهي اها آهي اقتدار ڏٽين جي مخلص خواهش. ته هو ڪيتري قدر ٿا عوامي بهبود لاءِ پاڻ پتوڙين. جيڪو فرض هنن کي امانت طور سونپيو ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب بابت سينيئر وڪيلن جا رايا

تبصرو — عبدالوحيد ڪٽپر
رايو — سوڀو گيانچنداڻي

عدالتي صورتحال بابت رايا

کليل خط — جسٽس (ر) سجاد علي شاهه
عدليہ ۽ فوجي حڪومت ۾ ٽڪراءُ — اياز امير

Soorih Mirani

تبصرو

هي اهو زمانو هيو جڏهن انگريز بهادر هِن نندي کنڊ برصغير عرف هندوستان جا حاڪم هيا. ۽ سندن حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ يعني تخت گاهه انهيءَ ساڳي مغل بادشاهن واري شهر دهليءَ ۾ هيو. ان وقت اسان جي سنڌ پڻ سندن حاڪميت هيٺ هئي.

تنهن زمــاني ۾ ســائين جي.ايم. ســيــد سنڌ جو ايم. ايل. اي (M.L.A) هيو. يعني ميمبر آف ليجسليٽو اسيمبلي (سنڌ). (Member of Legislative Assembly) . هاڻي اهڙن معزز صاحبن کي عرف عام ۾ اسان ۽ توهان ايم.پي.اي (M.P.A) ڪري ٿا ڪوٺيئون. يعني ميمبر آف پراونشل اسيمبلي (Member of Provincial Assembly). تن ڏينهن ۾ سـائين جي.ايم. سـيـد ڪراچيءَ مـان چونڊيل هيـو، ۽ سندس حلقي يعني تڪ ۾ هاڻوڪا ڪراچيءَ جا پنج ئي ضلعا، هاڻوڪو ٺٽو ضلعو ۽ دادو ضلعو اچي ويندا هئا. اوهان اندازو لڳائي ٿا سگهو تہ پکيڙ يعني ايراضيءَ جي لحاظ سان اهو حلقو ڪيڏو نہ وڏو ۽ وسيع هيو حالانڪ ان جي آدمشماري ڪا ايتري وڏي ڪا نہ هئي. هاڻي تہ چون ٿا تہ رڳي ڪراچي شـهـر جي آبادي ئي ڏيڍ ڪروڙ کن ٿيندي ۽ جيڪڏهن حڪومتن جا اهي افعال رهيا تہ پوءِ ٽن کي چئن سالن اندر جيڪڏهن سنڌ ۾ هر روز ايندڙن جون اهي لوڏيون ايندڙيون رهيون تہ پوءِ خبر سان ڪراچيءَ جي آبادي وڏي وڃي ٻن ڪروڙن کي پهچي تہ بہ ڪو عجب نہ ڪائجو. چو جو "پنهنجي وڏيءَ جو نہ ويج نہ طبيب".

سو ڳالهہ پئي ڪئيسين سائين جي. ايم. سيد جي ايم ايل اي هجڻ وارن ڏينهن جي.انهن ڏينهن ۾ سـائين جي.ايم.سـيـد هڪـڙو انگريزيءَ ۾ مضمون لکيو هيو. جنهن جو عنوان هيو. "Sindh and Separation of Judicial from Excutive".

ڪجهہ ڏينهن ٿيا تہ محترمؒ آزاد قاضي صاحب. مونکي چيو تہ بحيثيت هڪڙي پراڻي فوجداري وڪيل جي. مان سائين جي.ايم.سيد جي مٿئين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مضمون تي ڪجھ وڌيڪ روشني وجهان. عرض ڪيم ته ”پائون مون جھڙو جاهل، سائين جي.ايم.سيد جي لکيل مضمون جي ويھي تشريح ڪري ۽ ان بابت روشني وجھي. سا ڳالھ ائين ٿيندي جو ھڪڙو ماڻھون ھٿ ۾ ٻرندڙ موم بتي جھلي، تاڪ منجھند جو ڪنھن کلئي ميدان ۾ بيھي، اھا موم بتي سج کي ڏيکاري چوي ته: سج سڳورا! هيڏان نھار، مون وٽ ھيءَ روشني آھي جنھن جي مدد سان، مان تنھنجي روشنيءَ کي وڌائڻ جي ڪوشش پيو ڪريان“.

پرچاڪاڻ ته هاڻي ٻه صحيح نموني سان ايگزيڪيٽو ۽ جڊيشنل ھڪ ٻئي کان آزاد ۽ ڌار ڪونھن تنھنڪري سائين جي.ايم.سيد جي مٿئين مضمون جي ڇانوَ ۾ ويھي ڪجھ نه ڪجھ ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪندس.

ھي جيڪو حڪومت وارا عدليه کي سئو سيڪڙو آزاد ۽ الڳ ڪرڻ نه ٿا چاھن. انھيءَ جو خاص سبب اھو آھي جو، اسان جي ملڪ جا سياسي حاڪم (انھيءَ چوڻ سان معافي ٿو گھران) ته گھڻو ڪري نااھل، جاھل، چٽ ۽ ڪي ڪي مطلق جاھل، سست، ڪم چور، عياش ۽ آسائشي، بدعنوان، بي ايمان، ضميرفروش ۽ بدترين رشوت خور آھن ۽ بي ايمانن ۽ بدعنوانن ڪرڻ، توڙي رشوت کائڻ جا ھر روز نوان نوان طريقا ايجاد ڪندا ٿا اچن ۽ اسان جي ملڪ جا پلوڙ ۽ پلڙ رشوت ڪائيندڙ ۽ ڪارائيندڙ، ٿاپ جا توڙي ھينئين گريڊ جا ڪامورا. انھن ۽ اھڙن حاڪمن جي وينا ٿا رھنمائي ڪن ۽ وينا ٿا نوان نوان نسخا ۽ رستا تيار ڪن. ڇو جو انھيءَ ۾ انھن پنھي ڌرين جو پلو ٿو ٿئي ۽ ھر ڪنھن ڌر جا وارا نيارا ٿي ٿا وڃن.

تنھنڪري اھڙن حاڪمن جي لاءِ ضروري آھي ته انصاف واريءَ تارازيءَ جي ٻئي سندن ھٿن ۽ سندن قبضي ۾ ھجي ۽ اھڙي ھٿيار جي ذريعي ھنن جي گرفت ۽ حڪومت دائم ۽ قائم رھي.

مثال طور: انھن ڏينھن ۾ قلم ١١٠ ھيٺ ھلندڙ ڪيسن بابت سائين جي.ايم.سيد جيڪي ڪجھ لکيو آ. تنھن بابت بحيثيت ھڪڙي فوجداري وڪيل جي (جنھن جي پرئڪٽس نومبر ١٩٤٨ع کان وٺي ھلي آ). مان پنھنجي مشاھدي موجب چوندس ته سائين جي.ايم.سيد جو چوڻ بلڪل برحق، برابر ۽ سچ تي ٻڌل آ.

پنھنجي مضمون ۾ ھلندي ھلندي ھڪڙي ھنڌ سائين جي.ايم.سيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکيو آهي تہ:

And the worst of it is, that, in the majority of cases, the victims are innocent, who may have awed their misery merely due to the fact that they may have either failed to propitiate the Zamindar and the village official or to their having not allowed their wives and sisters to satisfy the .sexual hunger of their tormentors.

۽ انهن مان سڀ کان وڌيڪ خراب ڳالهہ اها آ تہ اهڙن ڪيسن ۾ اڪثريت انهن ڪيسن جي آهي، جن ۾ اهي سَتيل ماڻهو بي ڏوهي هوندا آهن جن جي تڪليف جو سبب اهو هوندو آهي، تہ هو ڳوٺ جي زميندار يا سرڪاري عملدار جي اڳ پٺ ڪونہ ڪري سگهيا هجن يا پنهنجي ڀينرن ۽ زالن کي هنن جي جنسي هوس جي بک مٽائڻ ۾ رنڊڪ وجهندا هجن.

مان پاڻ سال ١٩٥٠ع ۾ سنڌ بار ڪائونسل آڏو هڪڙي وڏي مجمعي ۾ اها رٿ پيش ڪئي تہ قلم ١١٠ جون اپيلون ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي بدران ضلعي جي سيشن ڪورٽ ۾ ڏيون وڃن تہ بهتر ۽ اها رٿ منظور ڪئي وئي هئي.

سائين جي.ايم.سيد لکيو آهي تہ اهڙي قسم جا ڪيس گهڻو ڪري ڪوڙا هوندا آهن ۽ اصل ڏوهارن جي بدران مسڪين ۽ بي پهچ ماڻهن کي اندر ڪيو ويندو آهي، جن بابت سائين جي.ايم. سيد لکيو آهي تہ اهڙن ڪيس ۾ حد جو بدمعاش وڏيرو يا زميندار، پوليس جو عملدار ۽ مئجسٽريٽ، انهن ٽن ماڻهن جي ٽڪاڻ سان اهي ظالمي ڪارروايون ٿينديون رهنديون آهن ۽ پوءِ اهي مسڪين ۽ بي پهچ ماڻهو بي دريافتا جيلن ۾ پيا سڙندا آهن ۽ آخر ۾ ڪين ٽيپ لڳندي آهي تہ "جوابدار ضامن (پڪو ضامن) نہ ڏيڻ جي حالت ۾ جيل موڪليو ٿو وڃي".

سائين جي.ايم.سيد بلڪل چڱي ڇاڻي لکيو هيو تہ جيستائين عدليہ ۽ حڪومت ڌار ڌار ۽ هڪ ٻئي کان الڳ ۽ آزاد ڪونہ ٿيندا، تيستائين اها ظلم جي چڪي مسڪين ماڻهن کي پيهندي رهندي ۽ مسڪين ماڻهن کي ڪڏهن بہ انصاف پلئہ ڪونہ پوندو.

سائين جي.ايم.سيد جي سوچ مان اها ڳالهہ بلڪل روزِ روشن وانگر ظاهر پئي ٿئي تہ موصوف پاڻ هڪڙو زميندار هوندي بہ سنڌ جي ڳوٺاڻن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پلي خاطرئي اها تحريڪ هلائي رهيو هيو، ۽ سندس پوري شفقت جي نگاهه پڻ سنڌ جي ٻوڙن تي وڌيڪ هئي، بنسبت سنڌ جي وڏن شهرن جي.

اهڙي اونداهي ۽ ڪاري دور ۾ به سائين جي.ايم.سيد انگريز حاڪمن يعني لارڊ وارن هيسٽنگس (Warren Hastings) ۽ لارڊ ڪارن والس (Lard Cornwallis) جي ڏنل سسٽم کي خوب لتاڙيو هيو ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو هيائين ته سندن ڏنل نظام، انصاف تي ٻڌل ڪونهي ۽ هتئون انهيءَ نظام جو بنياد ظلم تي ٻڌل آهي.

هي اهو زمانو هيو. جڏهن گورن گورن ۽ پورن پورن انگريزن جي برخلاف يا سندن ڏنل نظام جي بر خلاف هڪڙو اکر به لکڻ يا چوڻ چڻ ته هڪڙي وڏي هاڃي کي سڏ ڏيڻ جي برابر هوندو هيو. پر انهيءَ هوندي به سائين جي.ايم.سيد انگريزن مان به ڪونه مڙيو ۽ پنهنجي دل جي ڳالهه وڃائي وڃائي چئي ڏنائين ۽ ڪنهن به نتيجي جي پرواهه ڪونه ڪيائين.

پوءِ وري پياري پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سائين جي.ايم. سيد جيڪو پرپور مشاهدو ڪيو ۽ انهيءَ جيڪو پرپور مشاهدي ۽ تجربي جي بنياد تي، لاچار ٿي، جيئي سنڌ يعني سنڌ جي مڪمل آزاديءَ جو نعرو هنيائين. تڏهن اهو ماڻهون جنهن سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان رزوليوشن کي پاس ڪرايو هيو ۽ کيس محب وطن هجڻ جا سرٽيفڪيٽ ڏنا هيائون. سو ساڳيو ماڻهو سندن خيال ۾ پاڪستان جو دشمن نظر اچڻ لڳو ۽ هر ڪنهن حڪومت واري يا ته کيس جيل ۾ بند ڪيو يا کيس گهر ۾ نظر بند ڪري رکيو يا مٿس ملڪ دشمن سرگرمين بابت فوجداري ڪيس داخل ڪري کيس اندر رکيائون، تان جو گهٽ ۾ گهٽ ۳۲ کي ۳۳ سال جيل ۾ گذاري. آخر گرفتاريءَ جي حالت ۾، جناح اسپتال جي هڏي وارڊ جي انتهائي علاج واري وارڊ ۾ تاريخ ۲۵ اپريل سن ۱۹۹۵ع تي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. سائين جي. ايم. سيد سنڌ ۽ سنڌين جي حقن خاطر ساهه ۽ پساهه ته ڏنو پر پنهنجي اصول تي پهاڙ وانگر اٽل رهيو.

هن ڪتابڙي ۾ سائين جي.ايم. سيد اهو به لکيو آهي ته سيشن ڪورٽ ۾ جيڪي مشير (Assessors) ٿا ويهن ۽ جج صاحب کي پنهنجي راءِ ٿا ڏين. (جنهن راءِ ساڻ جج صاحب ٻڌل ئي ڪونهي) سي ڪيڏي چڏڻ گهرجن. اهي مشير، مان پاڻ ڏٺا ۽ انهن جي لاءِ ڏار سنڌي زبان ۾ تقريرون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيون هيون. پر اهي مشير گهٽو ڪري رٽائرڊ ۽ بي روزگار ماڻهو هوندا هئا. جن لاءِ ۵ روپيا بہ وڏي طاقت ۽ ڪشش رکندا هئا ۽ سندن راءِ خريد ڪرڻ فريادي‌ءَ يا جوابدار لاءِ ڏکيو ڪم ڪونہ هوندو هيو. انهن مشيرن کي سال ۱۹۷۲ع ۾ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي دور ۾ لاٿو ويو. نہ تہ اهي بہ هن ملڪ جي جوڊيشل سسٽم جو هڪڙو اپينڊڪس وانگر حصو هيا.

هاڻ تہ پاڻ کي سنڌ ۽ سنڌين جا سڄڻ سڏائن وارا، حالانڪ اهو مڃن ٿا تہ سنڌ جي هر ڪنهن ننڍي وڏي وسيلي، واپار، ملازمتن، ڪاٺن، زمينن ۽ وڻج واپار تي ڌارين جو قبضو آهي، پر سائين جي. ايم. سيد وانگر سينو ڪولي، سينو ساهي سنڌ جي مڪمل آزادي‌ءَ جي ڳالهہ ڪونہ ٿا ڪن، ڇو جو ڪين پوءِ ٿو ٿئي تہ ائين چوڻ يا ڪرڻ سان سندن ملڪيتون ضبط ٿينديون جيل ۾ پوندا ۽ تڪليفون سهندا.

اهو سائين جي.ايم. سيد ئي هيو جيڪو سر اڏيءَ تي رکيون وينو هوندو هيو ۽ ڪنهن بہ شيءِ جي پرواهہ ڪونہ ڪندو هيو ۽ ڇنڊي ڇاڻي سنڌ جي مڪمل آزادي‌ءَ جي ڳالهہ ڪندو هو.

هاڻي ڪڏهن ٿا هن ملڪ جا سڄڻ سائين جي. ايم.سيد واري لاٽ لنون، سو ڏسٽون آ. پر جڏهن بہ سنڌ جا سورما هڪڙو ڀيرو غلامي‌ءَ جي اگهور ننڊ مان سجاڳ ٿي اٿيا تڏهن دنيا جي ڪابہ ۽ ڪهڙي بہ طاقت ڪين اقوام متحده جي ميمبر ٿيڻ کان ڪونہ روڪي سگهندي، اهو سائين جي.ايم. سيد جو بہ ايمان هيو ۽ اهڙو ايمان انهن ماڻهن جو بہ آهي جيڪي حقيقي معنيٰ ۾ سنڌ ۽ سنڌين جا خير خواهہ آهن.

اوهان جو ڇا خيال آ؟.

عبدالوحيد ڪٽپر
۲۴ فيبروري ۱۹۹۸ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Sobho Gianchandani

Advocate High Court of Sindh

Gianchandani House
Jaral Shah Mohalla,
LARKANA (Sindh)
Tel. No. 445574
Kcr: 479638

Date. 7.8.99

Ref No. ________

محترم آزاد قاضي صاحب.

پيارا - هي تاريخي دستاويز طور جيئن لکيل

آهي جيئن ته ڏيکاريان ۾ جديد تحريرون ڏنل آهن

اهي لکيل [illegible] قانون تبديليءَ ۽ جديد

interpretation هيٺ آئين عمل ۾ آڻي ۽ جيڪي

آهن پڙهڻ آزاديءَ خيال رکندو.

مان ڪوشش ڪري هي جائزو هي موضوع [illegible]

ڪري ... جيئن انهي ۾ آخر ۾

شامل ڪري سگهجي - اهو انگريزي ۾ [illegible]

هجي ته بهتر ... سنڌي ۾

ترجمو ڪجي ٿي.

توهان جو مخلص

سوڀو گيانچنداڻي.

---

(١) ڪامريڊ جي گهرو مسئلن وارين پريشانين سبب افسوس جو مٿي ذڪر ڪيل مواد ڪوشش جي باوجود ملي ڪونه سگهيو. **آزاد قاضي**

ڪليل خط

14 مئي 1998ع تي خميس ڏينهن "ڊان" رپورٽ شايع ڪئي آهي تہ "سپريم ڪورٽ تي حملي" واري ڪيس جي سماعت ڪندڙ سپريم ڪورٽ جي بينچ اڳوڻي صدر (فاروق احمد) لغاري کي شاهد طور پيش ٿيڻ جي ان ڪري اجازت نہ ڏني آهي جو هو حملي جو چشم ديد گواهہ نہ آهي. ان سلسلي ۾ آئون اهو چوڻ چاهيان ٿو تہ صدر جي حيثيت ۾ لغاريءَ کي هر ڳالهہ جي خبر هئي چاڪاڻ تہ ڳالهين ۾ بہ هو هڪ هو ۽ سندس دعوٰي آهي تہ کيس خبر هئي تہ سپريم ڪورٽ تي حڪمران پارٽيءَ جا ماڻهو حملو ڪندا ۽ جيئن 14 مئي 1998ع جي "ڊان" ۾ شايع ٿيو آهي، هن وزير اعظم کي ان بابت اطلاع ڪيو. سپريم ڪورٽ جي بلڊنگ تي 28 نومبر 1997ع تي حملو ڪيو ويو هو، جڏهن آئون وزير اعظم ۽ پارليامينٽ جي ٻين ميمبرن خلاف توهين عدالت ڪيس جي سماعت ڪندڙ بينچ جي صدارت ڪري رهيو هئس.

ان ڏينهن مون صدر کي هڪ خط لکيو جنهن ۾ حملي بابت حقيقتون ۽ پيش ايندڙ حالتون بيان ڪيون ويون هيون. اڳوڻي صدر لغاري، وزير اعظم کي خط لکيو ۽ منهنجو خط پڻ ان سان ڳنڍي ڇڏيو. پريس صدر جو خط ۽ وزير اعظم جو جواب تہ ڇاپيو پر منهنجو خط نہ ڇاپيو، جنهن ۾ سموريون حقيقتون بيان ڪيون ويون هيون. انهن حالتن ۾ رڪارڊ کي صحيح رکڻ، ڪنهن قسم جي امڪاني تبديلي کي روڪڻ ۽ عام ماڻهن جي دلچسپي خاطر آئون پنهنجو 14 مئي 1998ع وارو خط جاري ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو. خط هيٺين ريت آهي:

محترم جناب صدر!

ڪالهہ جڏهن آئون عدالت جي ڪمري ۾ صدر ۽ پارليامينٽ جي ٻين ميمبرن خلاف توهين ڪيس جي سماعت ڪري رهيو هئس، ڪجهہ وڪيلن طرفان هنگامو شروع ڪيو ويو، انهن وڪيلن جو واسطو حڪمران پارٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان هو. انهن منهنجي سپريم ڪورٽ جي بينچ ۾ ويهڻ تي ان بنياد تي اعتراض ڪيو ته ڪوئيٽه ۾ ٻن ججن تي مشتمل بينچ هڪ آئيني پٽيشن جي سماعت ڪئي هئي ۽ چيف جسٽس آف پاڪستان جي مقرري جو نوٽيس معطل ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي. آئيني پٽيشن پرنسپل سيٽ تي رجسٽر ٿيڻ گهربي هئي ۽ اتي ئي ان جي ٻڌڻي ٿيڻ گهربي هئي. اڄ جڏهن ان ڪيس جي ڪارروائي هلي رهي هئي ۽ مسٽر ايس. ايم. ظفر جيڪو وزير اعظم جو وڪيل آهي. عدالت سان مخاطب هو ته وڏي شور جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو ۽ ڪاوڙ ۾ ڀريل هڪ هجوم عدالت جي ڪمري ۾ اچي ويو. ان هجوم عدالت جي ڪمري ۾ زوريءَ داخل ٿيڻ ٿي گهريو. هجوم ۾ شامل ماڻهو نعرا هڻي رهيا هئا. ڪجهه ماڻهو عدالت جي ڪمري ۾ داخل ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ انهن مان هڪڙي اعلان ڪيو ته هجوم چيف جسٽس کي گرفتار ڪرڻ لاءِ عدالت جي ڪمري تي حملو ڪيو آهي ۽ عدالت جي ڪارروائي روڪي جج ٻاهر هليا وڃن. اهڙين حالتن ۾ ڪيس جي ڪارروائي روڪي وئي ۽ ججن کي پوليس جي پهري ۾ چيف جسٽس جي چيمبر ۾ پهچايو ويو. بعد ۾ رجسٽرار پريشاني جي حالت ۾ اندر آيو ۽ اطلاع ڏنائين ته ٻاهر مين گيٽ تي هڪ قابو کان ٻاهر هجوم ڪيس ماري ڪٽي اندر اچي ويو آهي ۽ تيزيءَ سان عدالت جي ڪمري ڏانهن وڌي رهيو آهي، جتي توهين ڪيس جي سماعت ٿي رهي هئي، مون کي عملي جي ميمبرن طرفان ٻڌايو ويو ته ڪين ٽيليفون تي اطلاع به ڏنو ويو هو ته حڪومتي پارٽي لاهور ۽ ٻين علائقن مان ماڻهن کي بسين وسيلي آڻڻ جا ۽ مظاهري جا انتظام ڪيا هئا جيئن عدالت ۾ زبردستي ڪري سگهجي.

پوليس کي اطلاع ڏنو ويو، انهن واعدو ڪيو ته هجوم کي عدالت کان پري رکيو ويندو، جيئن ججن کي عدالت تائين پهچڻ ۾ ڪا پريشاني نه ٿئي، پر بعد ۾ عدالت جي ڪمري ۾ ڪارروائي دوران هڪ تمام وڏو هجوم هڪ سوچيل سمجهيل منصوبي تحت زوريءَ عدالت جي حدن ۾ داخل ٿي عدالت جي ڪمري تي حملو ڪري ڏنو.

آئون هتي اهو به ٻڌائڻ چاهيندس ته عدالت جي ڪمري ۾ ڪالهوڪي واقعي سبب مون رجسٽرار کي هدايت ڪئي هئي ته صرف لاڳاپيل ماڻهن کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاسون جاري ڪيون وڃن، ڇاڪاڻ تہ عام طور تي عدالت حڪومت جي حامين سان بلڪل پرجي ويندي آهي. بعد ۾ ڪيترن ئي ماڻهن مون کي ٽيليفون تي اطلاع ڏنو تہ سپريم ڪورٽ بلڊنگ تي حڪومت جي حامين جي يلغار کي بي بي سي، ٽيليويزن تي ڏيکاريو ويو آهي ۽ اهو بہ ڏيکاريو ويو آهي تہ عدالت کان ٻاهر ۽ عدالت جي حدن ۾ وڏي تعداد ۾ پوليس موجود هئي، جنهن هجوم کي يلغار جي اجازت ڏني ۽ روڪڻ جي ڪوشش نہ ڪئي. گيٽ تي موجود عدالت جي آفيسرن پوليس وارن کان پڇيو تہ اهي هجوم کي ڇو نہ پيا روڪين، تہ انهن جواب ڏنو تہ هجوم حڪومت جي حامين جو آهي ان ڪري اسان مجبور آهيون، انهن کي روڪي نٿاسگهون. سپريم ڪورٽ جي بلڊنگ ۾ اسان وٽ وڊيو ڪيميرا آهن، ريڪارڊ ٿيل فلمن مان پتو لڳي سگهي ٿو تہ هجوم ڪيترو وڏو هو ۽ ان ڪهڙو سلوڪ ڪيو، ۽ عدالت جي ڪمري تي حملو ڪيو. منهنجي عملي مون کي ٻڌايو تہ هجوم جي منتشر ٿيڻ مهل وڏي آواز ۾ اعلان ڪيا ويا ۽ هجوم کي پنجاب هائوس وڃڻ لاءِ چيو ويو، جتي انهي لاءِ پنهنجن جي ماني جو انتظام ڪيو ويو هو. انهن حالتن ۾ سپريم ڪورٽ جي چيف جسٽس جي حيثيت ۾ آئين جي آرٽيڪل 190 تحت آئون توهان کي درخواست ٿو ڪريان تہ سپريم ڪورٽ بلڊنگ، چيف جسٽس ۽ توهين عدالت ڪيس جي سماعت ڪندڙ ٻين ججن جي رهائشگاهن کي فوج يا نيم فوجي دستن جو تحفظ ڏنو وڃي، ڇاڪاڻ تہ حڪومت جي انتظام هيٺ ڪم ڪندڙ حفاظتي دستن تي اعتماد ڪرڻ مشڪل آهي.

مون کي اهو چوندي افسوس ٿو ٿئي تہ مسٽر جسٽس سعيدالزمان صديقي جيڪو ان عدالت جو هڪ جج ۽ پشاور رجسٽري ۾ ٽن ججن تي مشتمل بينچ جو سربراهہ آهي، هڪ حڪم جاري ڪيو ۽ ان تحت هڪ پندرنهن ججن تي مشتمل فل ڪورٽ تشڪيل ڏني آهي جيڪا پهرين ڊسمبر 1997ع کان اسلام آباد ۾ مقدمن جي سماعت شروع ڪندي. هن آئين جي آرٽيڪل 184 (3) تحت هڪ پٽيشن سماعت ڪئي آهي ۽ فيصلو ڏنو آهي. جيتوڻيڪ چيف جسٽس جي اجازت کان سواءِ پشاور رجسٽري ۾ نہ اها رجسٽر ٿي سگهي ٿي ۽ نہ ئي ان جي سماعت ٿي سگهي ٿي، اها صرف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سپريم ڪورٽ جي پرنسپل سيٽ تي ئي رجسٽر تي سگهي ٿي ۽ اتي ئي سماعت ٿي سگهي ٿي.

اها پٽيشن منهنجي طرفان ڪنهن اجازت کان سواءِ سماعت لاءِ منظور ڪئي وئي ۽ اهڙيءَ قسم جي ڪارروائي ٻين ٻن ججن پڻ ڪئي، يعني ڪوئيٽا ۾ مسٽر جسٽس ارشاد حسن خان ۽ مسٽر جسٽس خليل الرحمان خان (چيف جسٽس جي اجازت حاصل ڪرڻ کان سواءِ) منهنجي چيف جسٽس جي حيثيت ۾ مقرريءَ جو نوٽيفڪيشن تعطل ۾ رکڻ جو حڪم جاري ڪيو ۽ ان حڪم کي پرنسپل سيٽ تي پنجن ججن تي مشتمل بينچ هڪ جي پيٽ ۾ چئن جيءَ اڪثريت سان ڪالعدم قرار ڏنو آهي.

مسٽر جسٽس سعيدالزمان صديقي، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي. هڪ انتظامي حڪم جاري ڪيو ۽ سموري انتظاميا جا اختيار سنڀالي ورتا آهن جيڪو صرف چيف جسٽس جو منصبي فرض آهي. سپريم ڪورٽ جي ججن وچ ۾ اها تقسيم مفاد پرست حلقن طرفان ڄاڻي ٻجهي پيدا ڪئي وئي آهي. ان عمل ۽ رويي سبب پيدا ٿيندڙ ڪاررواين تي آئون ڪو به تبصرو ڪرڻ نه ٿو چاهيان جن مان حڪم عدولي ۽ بغاوت ظاهر ٿئي ٿي، جنهن جو نتيجو بدنظمي آهي ۽ جنهن تي سپريم جوڊيشل ڪونسل طرفان ڪارروائي لاءِ ضروري اپاءَ ورتا وڃن.

توهان جو مخلص

جسٽس سجاد علي شاهه

ڏانهن جناب فاروق احمد خان لغاري

صدر اسلامي جمهوريه پاڪستان

اسلام آباد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اياز امير

عدليه ۽ فوجي حڪومت ۾ ٽڪراءُ

اختيار خال کي پسند نه ڪندو آهي، تنهنڪري پاڪستان ۾ نئين فوجي حڪمران جنرل پرويز مشرف، پي سي او هيٺ اعليٰ عدالتن جي ججن کان وفاداري جو نئون قسم کڻڻ لاءِ چئي ان خال کي پرڻ جي ڪوشش ڪئي.

هتي ويل چيف جسٽس سعيد الزمان صديقي موجب اها ڪوشش انهي ضمانت جي روح خلاف هئي، جيڪا ڪيس نون حڪمرانن ڏني هئي، جنهن موجب عدليه جي آزادي کي نه ڇيڙيو ويندو. عدليه ۾ تڪرار جي علامت طور سپريم ڪورٽ جي 13 ججن مان 6 ججن حلف کڻڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. هاءِ ڪورٽن جي ڪجهه ججن کي دعوت نه ڏني وئي. پر اڪثريت (201 مان 80) قطار ۾ بيهڻ جو فيصلو ڪيو. ٻئي طرف دنيا سخت ردِعمل ڏيکاريو. بي بي سي، ۽ سي اين اين، ان تي بحث ڪيو ته ڪيئن ججن کي هٽايو ويو پر اڪثر پاڪستانين ان تي حيرت جو اظهار نه ڪيو.

پهرين ڳالهه ته پاڪستاني ماڻهو فوجي حڪمراني ۽ ان جي نتيجن جا هيراڪ ٿي ويا آهن. انهن کي واقعي ان وقت حيرت ٿئي ها، جڏهن اعليٰ عدليه کي جهڪڻ لاءِ نه چيو وڃي ها.

ٻي ڳالهه ته پي سي او هيٺ حلف کڻڻ هڪ مثال آهي. جنهن جون پاڙون ماضيءَ ۾ آهن. جنرل ضياءالحق پڻ عدليه کي پنهنجن مقصدن لاءِ استعمال ڪيو هو. سندس حڪمراني جي پهرين ٽن سالن ۾ هن ۽ عدليه وچ ۾ سٺا لاڳاپا هئا. انهي سوچ جا فائدا به فوري طور تي آيا. سندس حڪمراني کي جائز سڏيو ويو ۽ ذوالفقار علي ڀٽو کي ڦاهي ڏني وئي. دلچسپ ڳالهه هي آهي ته عدليه ضياءَ کي آئين ۾ ترميمون آڻڻ وارو به اختيار ڏنو. نتيجي ۾ هن آئين کي پنهنجي موقف جي ويجهو آندو.

هي مقصد حاصل ٿيڻ کان پوءِ عدليه جو هن لاءِ ڪارج نه رهيو. تنهنڪري ضياءَ انهن ججن کي نئون حلف کڻڻ لاءِ چيو جن سندس وڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خدمت ڪئي هئي. مارچ 1981ع ۾ پي سي او نافذ ڪيو ويو ۽ ججن کي حلف کڻڻ جو حڪم ڏنو ويو. ڪجهه ججن مخالفت ڪئي. انهن ۾ اڪثريت انهن ججن جي هئي، جن هاڻي به حلف کڻڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي.

اهڙي طرح هن وقت پاڪستان ۾ جيڪو ڪجهه مشاهدي ۾ آيو آهي، اهو تاريخ جو ورجاءُ آهي ۽ نئون فوجي حڪمران اڳوڻي حڪمران جي انهن قدمن تي هلي رهيو آهي جيڪي 19 سال اڳ کنيا ويا هئا. انهن ٻن موقعن ۾ وڏيڪ هڪجهڙائي جي نشاندهي ڪرڻ وارو هڪ ٻيو عنصر هڪ شخص آهي. جيڪو ضياءُ جو قانوني صلاحڪار هو ۽ مشرف جو پڻ قانوني مشير آهي. يعني سيد شريف الدين پيرزادو.

هڪ ٻئي سبب ڪري به پاڪستانين کي حيرت نه ٿي آهي. فوجي حڪومت ۽ طاقتور سويلين حڪومتن ۾ اعليٰ عدليه جو ڪردار اُتساهيندڙ نه رهيو آهي. جنرل ضياءَ سان عدليه جي لاڳاپي تي گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي. جڏهن نواز شريف وزير اعظم هو ته هن کي به ڏکئي وقت کي منهن ڏيڻو پيو. چاڪاڻ جو اڳوڻي چيف جسٽس سيد سجاد علي شاهه هن خلاف ڪيترين ئي پٽيشنن جي شنوائي شروع ڪئي هئي، جن ۾ توهين عدالت ڪيس به شامل هو.

سجاد علي شاهه جو مقابلو ڪرڻ لاءِ سپريم ڪورٽ ۾ اهڙي قسم جي بغاوت ڪئي وئي، جنهن جو تاريخ ۾ مثال نه ٿو ملي. انهيءَ بغاوت جي قيادت ڪندڙ جسٽس سعيد الزمان صديقي هو، جنهن هاڻي حلف نه کنيو. اهڙي طرح تاريخ چڪر ڪاٽي ساڳئي جاءِ تي موٽي آئي آهي.

ان وقت اهو خدشو ڏيکاريو ويو هو ته سجاد شاهه خلاف بغاوت پنيان نواز ۽ سندس ويجهن ساٿين جو ڪردار هو. پر اهي ٻئي افسوسناڪ واقعي جا به ذميوار هئا. جڏهن سجاد شاهه (سجاد علي شاهه) نواز شريف خلاف پٽيشن جي شنوائي ڪري رهيو هو ته حڪمران جماعت جي هجوم عدليه تي حملو ڪري ڏنو. جيڪڏهن شاهه، نواز کان بدلو وٺڻ لاءِ ڪجهه اڳتي وڌي ويو هو ته نواز (نواز شريف) به گهڻو اڳتي وڌي عدليه سان پوڳ ڪيو.

پر سپريم ڪورٽ جي ججن تي انهن واقعن جو اثر نه پيو. سپريم ڪورٽ تي حملي وارو ڪيس، آندو ويو پر ڪنهن کي به سزا نه ڏني وئي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇاڪاڻ تہ بينچ جي چواڻي ان لاءِ ڪو بہ ٺوس ثبوت موجود نہ هو.

12 آڪٽوبر کان پوءِ بہ عدليہ جو ڪردار متاثر ڪندڙ نہ هو. عدالتن هٽايل حڪومت جي ڪيترن ئي ماڻهن کي رليف نہ ڏنو. عدليہ جي اهڙي ڪردار کي ڏسندي ان رحم جوڳي حالت تي پاڪستانين کي ڪو بہ ڌڪ نہ لڳو ٿئي. جڏهن سجاد علي شاهہ کي هٽايو پئي ويو تہ ان وقت سعيد الزمان صديقي اقتداري راند جو حصو هو. هاڻي هو اقتداري راند جو شڪار ٿي ويو آهي، جيڪا فوجي حڪومت شروع ڪئي آهي.

پر هن تازي ڪوشش جا ملڪ جي فوري مستقبل لاءِ ڪهڙا هاڃيڪار اثر آهن؟

12 آڪٽوبر کان پوءِ ملڪ ۾ انهن ماڻهن جي کوٽ نہ هئي. جن جو چوڻ هو تہ هن "ارض موعود" تي نئين شروعات ٿي آهي. خوشيءَ واري انهي موڊ ۾ جنرل مشرف جي پليڪار ڪئي وئي ۽ هن جي ارادن تي تنقيد کي "گناهہ" سمجهيو ويو.

پر هاڻي احساس مختلف آهي. فوجي حڪومت جي 100 ڏينهن (ايتري عرصي ۾ نيپولين ايلبا ٻيٽ ڇڏي واٽر لو ۾ وڙهڻ آيو هو) واري ڪارڪردگي اهڙي رهي آهي جو ان جا وڏا همدرد بہ منجهيل ۽ مايوس آهن. هن عدالتي ڊرامي کان پوءِ اهڙو احساس سگهارو ٿيندو ڇاڪاڻ تہ هڪ ڳالهہ واضح آهي تہ جنرل مشرف سنت اقتدار نہ ڇڏيندو.

بيشڪ عدالتي آزادي ۽ فوجي حڪمرانيءَ جو ميلاپ نٿو ٿي سگهي، پر انهيءَ عدم هم آهنگي جي اصل آزمائش ان وقت شروع ٿيڻ واري هئي، جڏهن هٽايل حڪومت جي بحالي لاءِ پٽيشن جي شنوائي شروع ٿئي ها. نازڪ گهڙي ويجهو اچي رهي هئي، تنهن ڪري عدالتي آزاديءَ کي فوجي حڪمرانيءَ جي گهرجن آڏو جهڪڻو پيو. صورتحال ان کان مختلف نہ پئي ٿي سگهي. پاڪستان ۾ اختيار نہ رڳو بندوق ذريعي حاصل ٿيندو آهي بلڪہ ان کي جائز بہ ساڳئي وسيلي مان ڪبو آهي. پاڪستان جي هر آمر عدالت کان پنهنجي حڪمرانيءَ وارو حق حاصل ڪيو. تنهنڪري اها توقع اجائي هئي تہ پرويز مشرف انهيءَ روايت کي ٽوڙيندو.

www.sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

The Author's compliments

SIND

AND

SEPARATION OF JUDICIAL FROM EXECUTIVE

A COMPLETE SCHEME

BY
G. M. SAYED, M.L.A.
SANN (DADU)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

SINDH AND SEPARATION OF JUDICIAL FROM EXECUTIVE

G. M. SYED

G. M. Syed Litarary Society
Karachi
2002

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

All Rights Reserved

SINDH AND SEPARATION OF JUDICIAL FROM EXECUTIVE

By:

G. M. SYED

This New Edition January 2002

Compilation

Azad Qazi

Price Rs. 40/-

G. M. Syed Litarary Society

Karachi

2002

www.sindhsalamat.com **books.sindhsalamat.com**

The Author's compliments

SIND

AND

SEPARATION OF JUDICIAL FROM EXECUTIVE

A COMPLETE SCHEME

BY

G. M. SAYED. M.L.A.

SANN (DADU)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

NOTE

This is to be circulated among the publicmen in Sind. The problem it touches is one of life and death to us. I shall be grateful to the readers if they acquaint me with their views on the subject after they have read it.

G. M. SYED,

Sann (District Dadu).

Printed by: Ahmed A. Jivaji at Aage Kadam Printers
South Napier Road, Karachi
AND
Published by: G. M. Syed, M. L. A., San (Dadu)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Separation of Judicial From Executive

:o:

(By G. M. SAYED M. L. A.)

:o:

A CRYING NEED.

Separation of Judicial from the Executive is the crying need of the day. In Sind the combination of these two functions has engendered a state of judicial anarchy. The statement may appear strange to a dweller of cities and palaces but those who have lived in villages, in those homes of unhappiness and suffering, will have no hesitation in bearing me out in what I have said. There is a latent purpose behind the politician's professed ignorance of these conditions. An All-powerful executive is invariably the tyrant's best ally and asset.

Mass murder and wholesale destruction of human life are perhaps the greatest crimes conceivable, but with the human thoughts reaching higher stages of evolution we have begun to realise the enormity of yet another kind of crime, mass murder of individual liberty and cruel suppression of independence of the thought. Socrates enjoyed the cup which terminated his life, for it did not mean to him more than laying his life, but his persecutors to-day would have merited more condemnation, under the modern code of morality, if they had deprived of him his indpendence of thought and yet kept him breathing in this world. The oppressors of our villagers are, therefore, worse off than persecutors of Socrates.

IRON-ROD OF THE EXECUTIVE.

The forlorn and forsaken Sind villager is bleeding under the iron rod of the executive. Armed with unlimited judicial powers, the arrogant member of the executive kills the very soul and independence within him. He is a helpless victim of a thoroughly

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

vicious system. He is the serf of the *Saheb*, a slave of all his proteges—the Zamindar, the village official, and the like.

ZAMINDARS' RESPONSIBILITY.

I cannot help admitting, to my great shame, that some Zamindars are greatly responsible for the persecution of the villager through a perverted judiciary. They are generally hand in glove with the executive and enjoy their protection. And so, the power which their protectors at the top wield makes them omnipotent in the mofussil. They can freely indulge in all kinds of vice at the expense of the men in their area. A slight protest brings the victim within the sweeping embrace of law — as administered by the Executive.

Invariably, in the villages there is an intimate collusion between the Zamindar, the Police Official and the local Magistrate, to lead a gay and effective life, on co-operative basis, and their combination to crush a victim is a matter of frequent occurence.

WHAT THE POLICE DO.

In a country where people have no scope for building up their character, the police officer can easily cook up a false case, the resourceful Zamindar providing him with all the planks required for preparing a legal platform, and the Magistrate, a member of the same golden gang, is always there to pack the accused off to prison, the home of horror. How many among the wretches are so resourceful as to reach the High Court at Karachi from behind the bars?

WHERE P. P. COMES IN.

The highly paid Public Prosecutor, an amissary of the mighty District Magistrate to a demoralised judiciary, is always free to dog the victim's fate from court to court till his dome is completely sealed. The temporary judge of appeal, the strings of whose life are in the hands of the District Magistrate, forgets both his wig and gown the moment a little threat from the higher quarters is administered to him by the Public Prosecutor—the powerful plenipotentiary of a powerful executive; even the King Emperor's picture

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

in that chamber being then unable to offer tre victim or the judge any protection. I have often thought why His Magesty's picture is kept there to bear witness to such mortifying proceedings. Our governments though highly parsimonus in other matters involving expenditure, give the executive full liberty to spend freely on arranging these endless expeditions of their army of Public Prosecutors, Assistant Public Prosecutors and the Police Prosecutors. Nobody cares to know what each case costs and whether it deserved to be conducted in that costly fashion.

STRANGE NOTIONS OF JUSTICE.

It makes ones blood boil to find that the judiciary in Sind has come to have some curiously strange notions of justice. A superintendent of Police's report that the local Magistrate is not co-operating with the Police Jamandar or Sub-Inspector is sufficient to mar the Magistrate's future. He must therefore become a member of the golden gang of the Police. Never perhaps in any other country does a Publio Prosecutor feel that he can best serve the interests of justice only by securing conviction in all cases challaned by the Police, no matter by fair or foul means. He has ceased to exercise his own judgment and extraneous consideration generally undermine his independence of character. He has to follow a definite course of conduct laid down by the Investigating Jamandar or Sub-Inspector. Is it not monstrous that the officers of law should tutor witnesses in order to facilitate, often unmerited, condemnation of the victim? And yet in how many cases do they not do that?

The Public Prosecutors, at some places, claim to be having some voice in all schemes evolved by the D. M. about posting, promotion and confirmation of Magistrates and judges and as such the latter are frequently found loitering in the lanes leading to the P.P's residence.

DISTRICT JUDGES.

I do not in the least mean to impeach the integrity of the confirmed District Judges, who are comparatively honest and independent, but in cases in which the executive is personally

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

interested generally a temporary judge is imported or the things are so manipulated that the temporary judge already there has to handle the case. I have a slight grievance against the confirmed District Judges also. My information goes that intentionally or unintentionally they often avoid trying themselves the cases in which the victims happen to have invoked the ire of the executive. I even feel that however honest and independent the Judge may be he cannot do much when the whole executive is determined so to organise the show as to leave no loophole for him to do justice to the victim. I pity him. He too is a victim of the same vicious system.

THE ASSESSORS.

Again, the assessors' helplessness invokes our profound pity. The law gives them many privileges to assist the court in doing justice, but in actual practice, they are either too ignorant or too timid to make their existence felt, or the Judges themselves have such a low opinion of their intelligence that they do not give them full latitude to exercise their privileges. The selection of the Assessors, on the other hand, being also not confined to literate and independent persons, the Police can easily coerce them to give opinion according to their desires.

THE BAR.

While discussing judiciary one cannot help sympathising with the Bar in its present sad predicament. It may admit or not, there are clear indications that the combination of judicial with executive in Sind has reduced it to a state of impotency. According to me, overcrowding of the legal profession is not the real cause of it's deterioration. There are other causes, more important. An Advocate, however competent he may be, cannot cut a good figure in a court where the real prosecutor presides. He cannot get justice to his client without propitiating the Magistrate. He depends more on feasting, flattering, and flirting with the Magistrate than on his mere legal lore. He has perhaps come to believe in the theory that the Magistrate's brother-in-law is invariably the most successful lawyer within the realm.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

SECURITY PROCEEDINGS.

The peculiar ways in which the security proceedings are handled constitute a blot on the judicial system in this country. The Zamindar supplies the names, the Police manufactures the evidence and the Magistracy does the rest of the job. In 99% cases the evidence adduced is false on the very face of it. The pleader, defending the victim, often stands the danger of losing his very practice in that Court. No one can come forward to give evidence for defence. He is threatened by the Policeman, excommunicated from the Zamindari brotherhood, and disgraced by the presiding Magistrate. His obstinacy, however, is bound to make him liable to follow the previous fellon to prison. As everyone knows, securing of bail is a sheer impossibility in such cases. The ingenuity of the magistracy creates conditions which are too preposterous to be satisfied. And the worst of it is that in the majority of cases the victims are innocent who may have owed their misery merely to the fact that they may have either failed to propitiate the Zamindar and the village official or to their having not allowed their wives and sisters to satisfy the sexual hunger of their tormentors. A newspaper correspondent in the mofussil, according to the recent official discoveries, is the greatest harbourer of thieves and traficker in stolen goods.

That such an enormous number of security proceedings instituted every year has not in any way diminished the crime rate in Sind makes it manifestly clear that the real offenders are not brought to book. The logical conclusion would be that those who are thus run in are innocent.

REAL CAUSE OF CORRUPTION.

In recent times there has been great stir over the question of corruption and the kindered evils. There have been even some tardy efforts to check the evil but an unbiassed observer finds no conspicuous difference between the previous and the present conditions. In theory it may have stopped, but in actual practice it continues unabated. What is the reason why the evil has been defying all remedies? The executive continues holding the same

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

judicial powers. There is the same combination between the crooked Zamindar, the perverted Policeman and the monstrous Magistrate, beneath the very picture of His Majesty. Dare anybody refuse giving bribe, Rasai or Chher? The villager congratulates himself if he gets off by these methods. He cannot withstand the painful push of the judicial engine of oppression. It spels his complete ruin. And so, it is no wonder, that King's coins continue being counted in His Majesty's Courts of Justice.

IS THIS STATE TO COTINUE ?

Is Sind destined to be ruled in this fashion till the dawn of the doomsday? It is true that an alien ruler never feels sure of his position till all the strings of power are gathered together in the hands of one single authority. Warren Hastings, of blessed' memory, and Lord Cornwallis had the same idea working behind their brains when they first introduced the present system. But do the popular government also believe in the soundness of the same antiquated and injurious theory? Are they still not going to allow the down-trodden people of Sind to have a little sigh of relief? Has the provincial autonomy not provided us with a soothing balm which we may apply to the lacerated hearts of our people? Truly, it will be a mockery if it did not !

Separation of judicial from the Executive is no doubt an all India question. But nowhere is its pinch so acutely felt as in Sind. In seven out of the eleven provinces there are Congress Governments. In three out of the remaing four there is the chek of an advanced public opinion. In Sind alone we have neither of them. Mass literacy is at its lowest ebb here and our isolation from the seat of Government for the last ninty years has given the evil vast opportunities of spreading its wings all over the province. We cannot therefore afford to wait till the other provinces give us a lead.

In addition to that, the problem of Separation in Sind does not present insurmountable difficulties. Ours is a compact little province and I find that only by a little process of readjustment we can give a lead to the rest of India in this respect.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

IS IT A FINANCIAL IMPOSIBILITY?

Some of us are of the view that separation of the judicial from the Executive is financially an impossibility. It has been a convention here to put financial considerations first and those of public good afterwards, but I agree with Mahatma Gandhi that it is hardly fair to refrain from effecting any conspicious change in the existing highly defective order of the things merely for considerations of money. Mahatmaji wants prohibiton whatever may be the condition of the provincial finances. We, in Sind, want separation of the Judicial from the Executive and do not mind what it costs us. The scheme which I am propounding below, however, shows that in Sind we can effect separation without subjecting the Exchequer to any fresh encumberance.

CHARTERED HIGH COURT.

The first step in the direction of making judiciary independent should be to have a chartered High Court for Sind which should take up the control of the judicial department. I would refer my readers to the observations made by the Dow Sind Administrative Committee of 1933 on this subject.

HAVE A SCHEDULE OF WORK.

A schedule of work be prepared whereby the criminal work should be divided into various classes, for example :

1. Committable offences;
2. Non-committable offences; triables by Magistrates of the First Class;
3. Second Class Cases;
4. Third Class Cases;
5. Cases under the minor Acts.

DISTRIBUTION OF WORK.

We should have four agencies for dealing with this work.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

The Resident and City Magistrate should deal with the cases of the first two classes.

The second class cases should be referred to Benches of Honorary Magistrates consisting not merely of official favourites and Jo-Hukums, as is the case now, but of honest and intelligent people who should be appointed by the High Court. There is lot of criticism levelled against the Bench Magistrates but I must say that there is nothing wrong with the system itself. The choice of people to constitute these courts has been very wrong from the very beginning. The Government has so far been trying to shove in their own favourites in utter disregard of the fact whether they are competent enough to discharge their magisterial duties. If instead of appointing blind and illiterate people or instead of, choosing confirmed drunkards and bad characters the Government had taken up independent, honest and competent people for these jobs the system would not have come in for such a trenchant criticism. It is very clear that the system is not inherently bad, but the choice has been most unhappy. The Government shall have now to change its policy and appoint proper people for the magisterial jobs.

All third class cases and cases under the minor Acts should be tried by the Village Panchayats which should be elected by people for a term which should in no case exceed one year.

APPELLATE POWERS

Appellate powers in respect of the cases of the last three classes should be vested in an officer of Resident Magistrate's grade who should be designated as Sub Divisional Magistrate and stationed in the head quarter town of each district.

POWERS CF DISTRICT MAGISTRATES.

The powers of District Magistrates should be vested in the District Judges who may be allowed to delegate some of them to their Assistants or to Sub Judges, whenever they find it desirable to do so.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

50% DECREASE IN WORK.

When we embark upon this scheme we ought to see that the procedure is so simplified and the things are so arranged that the criminal work automatically decreases. I think the following factors will contribute towards the decrease in the criminal work to a considerable extent:-

1. After separation of Judicial from the executive the Police will not bring up false cases, nor will the private parties;

2. 110 Cases will considerably decrease, firstly, because no false case would be sent up and, secondly, if we send all convicts under these sections to the Criminal Tribes Settlements for reformation the offenders will automatically improve and there will be no necessity of repeating proceedings against them;

3. The Government is bound to tackle the question of unemployment, illiteracy, and reformation of prisoners in due course and with greater development of provincial resources the incidence of crime is bound to decrease;

4. Disappearance of corruption will improve the general character of people and create in them a sense of honour and self-respect and the misguided members of the society will surely give up their present career of crime;

5. All first Class Magistrates should have summary powers and all Bench Courts similar powers if they inflict punishment of fine.

All these factors combined with the fact that the entire minor work will hereafter devolve upon the benches of Honorary Magistrates and Village Panchayats the criminal work will decrease by about 50%. This is a very conservative estimate and no one should question it's accuracy. We have now to arrange for the disposal of the remaing 50% work with which I will deal hereunder.

THE FINANCIAL SIDE.

Now to take the financial side of the question, let us first take into consideration the present position.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

PRESENT EXPENDITURE.

According to the current year's Budget-Estimates the present expenditure under the head "27 Administration of Justice" is about 12 lakhs, whereas income under the head "21 Administration of Justice" is about 2 lakhs of rupees. Out of the 12 lakhs spent on the Administration of Juctice 1.50 lakhs are spent on law officers, 5.0 lakhs on Civil and Sessions Courts about 1.80 on Criminal Courts. I am not concerned with the item relating to the civil and Sessions Courts as I am for the present concerned only with the criminal side. I also do not touch the item relating to the J.C's Court as it is entirely a different subject.

I want the readers, at this stage, to bear in mind that at present we are spending about 1.80 on criminal courts which however do not include the courts of Mukhtiarkars. This item covers the expenditure incurred on the maintainance of the courts of the City Magistrates of Karachi, Hyderabad, Sukkur & Shikarpur, of the courts of Additional City Magistrates of Karachi and Hyderabad and of the courts of Resident Magistrate of Larkana, Kamber, Dadu, Tando Mahomed Khan, Halla, Tando Adam and Nawabshah.

In addition to these we have now about 60 part-time Mukhtiarkar-Magistrates and about the same number of Head Munshies who are also doing minor magistrial work.

UNDER NEW CONDITIONS.

Under the changed conditions when the work decreases by about 50% and there will be village Panchayats and Benches of Magistrates everywhere we shall at the most require one Resident Magistrate for each group consisting of two talukas. It must be remembered that at present the Mukhtiarkars are only part-time Magistrates and much of their time goes in Revenue work. It will therefore be easier for one full time Magistrate to turn out the work which at present two part-time Magistrates are disposing of.

Now these new Resident Magistrates should be placed on the revised sub judges cadre and should at the most be entitled to a grade of 240-20-380.

EXPENDITURE ON 40 NEW MAGISTRATES.

According to this arrangement we will require 30 more Resi-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

dent Magistrates or 40, if provision is to be made for leave contingencies. The cost would be about 1.56.

THEIR ESTABLISHMENT.

As regards their establishment all the 60 judicial Munshies who are now working with the Mukhtiarkar-Magistrates will be available for transfer to the courts of the new Resident Magistrates and no Resident Magistrate at present has more than two clerks. So, no additional cost is to be borne on their account.

Each Resident Magistrate shall have three peons. We shall take one peon from each Mukhtiarkar when he ceases to do the judicial work and so will have 60 peons at our disposal. The remaining 30 could be newly recruited and the cost will be about 0.6.

HOUSING ARRANGEMENT.

There will be no new expenditure on stationery etc. and for housing the new courts of Resident Magistrates. I will provide at the rate of Rs. 20 per house and the total expenditure in respect of 30 houses would roughly come to about 0.07.

TOTAL RECURRING EXPENDITURE.

Thus, the total expenditure on creating these 30 new courts would come to in all about 1.69.

DISTRICT COURTS.

Now I will deal with the District Courts. I may be asked that if the powers of District Magistrates are going to be vested in the District Judges what will become of the 4 Districts which at present have no full-fledged District Courts. By these 4 districts they mean U. S. F., Dadu, Nawabshah, and Mirpurkhas.

What I would suggest is that out of the present Additional Session Judges at Sukkur one should have his head-quarter at Jacobabad. One of the Additional Judges of Larkana should have his head-quarter at Dadu. One of the Additional Judges at Hyderabad is already kept at Nawabshah and one more can go to Mirpurkhas. These four officers should be invested with the powers of Additional District Magistrates and should be subject to the general control of the District Judge. If however it is apprehended that it

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

will throw more burden of work on the district Judges we should have four more Assistant Session Judges and they would roughly cost us about 0.50. We may provide a figure of 0.10 for leave contingencies, and establishment.

It should also be borne in mind that at present an officer drawing about Rs. 100 p. m. and two clerks each drawing about Rs. 60 are kept in the office of each of the 8 District Magistrates in Sind. They have also peons. When the collectors are divested of their magistrial powers this whole staff will become surplus and it could be placed under the three District Judges and four Additional District Judges doing duty as Additional District Magistrates. The present City Magistrate of Karachi is Additional District Magistrate for the town and he can hereafter be made District Magistrate for the entire District of Karachi.

TOTAL EXPENDITURE.

According to my scheme the total reccuring expenditure would be in the proximity of 1.69 + 0.50 + 0.10 = 2.29.

HOW TO FIND MONEY.

Money could easily be found by tapping the following sources of income:—

1. I have serious objection to the present system for conducting crown cases being continued. The Public Prosecutors get some fixed salaries and in addition they draw about Rs. 20 per day. It has been conceded that it would be better to have whole time Government Pleaders who should be transferable within all districts.

At present there are 8 paid law officers (Advocate General excluded) on whom we spend about Rs. 0.35. In addition, we have about 32 A. P. Ps who work on daily basis. The allowance of all these law officers (excluding the salaries paid to the first named 8 officers) cost the public exchequer about 1.02. Thus the total amout spent on salaries and allowances combined works out at about 1.40.

What I want is that the present system should be thoroughly revised. There should be one whole time Government Pleader kept in each district, who should conduct only very important cases in the Courts of Sessions. He should draw Sub Judges salary

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

in the grade of 240-20-380. The ordinary hurt or abduction cases or minor theft cases should be conducted even in the Sessions Courts by the Police Prosecutors, under the glorified designation of Public Prosecutor-in order to comply with the requirements of the Code of Criminal Procedure. They are equally qualified and equally responsible officers. We may also have a Special Public Prosecutor at Karachi in addition to the other 8 for the whole of the province. According to this arrangement the 9 law officers will cost us about 0.36 per year. For their establishment and other contingencies we may retain the present figure of .05 + .06 = 0.11. Thus the total expenditure on Law officers will roughly come to about 0.53 and we will be saving roughly about 1.0.

2. When we take the load of the magistrial work off the the shoulders of the Mukhtiarkars they will be wholly devoted to Revenue work. Similar will be the case with the Head Munshies. Will it be necessary in that case to retain the Supervising Tapadars?

The Thomas Re-organisation Committee has referred to the possibility of the appointments of Supervising Tapadars being done away with and now that both the Mukhtiarkars and Deputy Collectors, as also the Huzur Mukhtiarkars and Head Munshis, would be free to do the Revenue work it would be cruel waste of money to retain supervisors any more. And if we decide to abolish these posts let us see how much are we going to save.

Unfortunately I have no exact figures of expenditure on Supervising Tapadars. But if each of the 60 talukas in Sind maintains on the average about 3 Supervising Tapadars and if each one of them costs us about Rs. 100 p. m. the annual saving would be about Rs. 2.16 which should be credited to the Judicial department.

3. The latest Budget figures reveal that at present the Government Revenue from Magistrial fines is about 1.22. Our experience is that the tendency of the courts generally is to award punishment of imprisonment. Such a tendency ought to be discouraged as it is against public policy. Firstly, the jail population increases (which means unnecessary extra expenditure), secondly, the offenders' families suffer economically owing to the confinement of their supporters and, thirdly, once a man goes into the jail he will return only as a confirmed criminal.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

I would suggest that the Government should in future direct the Magistracy that ordinarily in the case of first offenders, or in cases under those sections in which fine can be imposed or in cases not involving very serious crime, punishment of fine should be given. If the Magistracy adoptes that policy income from fines will increase by about 50% and so we will have additional revenue of about 0.61 for our purposes. I do not, however, take into consideration the figure of probable fall in the expenditure due to lesser number of people going into jails.

If we adopt this system the results will be as follows :-

INCOME		EXPENDITURE	
Saving from the present allowances to law officers...	1.0	40 new R. Ms... ...	1.56
Saving on account of posts of Supervising Tapedars being abolished ...	2.16	30 peons	0.0[illegible]
Increase in revenue from Magistrial fines ...	0.61	Rent of 30 houses ...	0.0[illegible]
		4 Add: Judges... ...	0.5[illegible]
		Leave Contingencies ...	.1[illegible]
Total...	3.77	Total ...	2.29

There will be a surplus of about 1.48 which could be utilised in having more courts or meeting with any contingencies that may arise hereafter.

I must make it clear that this scheme gives only a rough outline and the details could be settled in the light of the principles enunciated.

I have no pretensions to any extra-ordinary knowledge of economics and as such I should be pardoned for having made this venture. I can only say that preparation of Budget is a game of battle-door and shuttle-cock and it can be made to prove anything. What is really required is a sincere will on the part of those in power to do a bit of good to people enstrusted to their care.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.
اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.
۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ ائپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book

سورهہ سنڌي ادب جي واٽس ايپ گروپ جي لنڪ:

https://chat.whatsapp.com/Ccc0pAnEJWk79h92OCt6Nu